

Хуршида ҚОДИРОВА

ЎЗБЕК ТИЛИДА
ЭВФЕМИЗМ
ВА ДИСФЕМИЗМ

ЎЗБЕКИСТОН БАДИЙ АКАДЕМИЯСИ
КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД НОМИДАГИ МИЛЛИЙ
РАССОМЛИК ВА ДИЗАЙН ИНСТИТУТИ

ХУРШИДА ҚОДИРОВА

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЭВФЕМИЗМ ВА ДИСФЕМИЗМ

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА

№1. Behzod nomidagi
Milliy Rassomlik
va Dizayn Instituti
AXBOROT RESURS
MARKAZI

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2013

УЎК: 070

КБК: 81.2Ў36-5

Қ-53

Қодирова Х.Б.

Ўзбек тилида эвфемизм ва дисфемизм (“Нутқ маданияти”, “Ахлоқ-шунослик” курслари учун материаллар): ўқув-услубий қўлланма / Х.Б.Қодирова; Ўзбекистон Бадий академияси, Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. - 52 б.

ISBN 978-9943-27-040-4

Ушбу ўқув-услубий қўлланма олий таълимнинг турли бакалавриат йўналишларидаги талабаларга мўлжалланган. Ундан «Нутқ маданияти», “Мулоқот маданияти”, “Ахлоқшунослик” курсларида фойдаланилади.

УЎК: 070

КБК: 81.2Ў36-5

Масъул муҳаррир

М.МИРТОЖИЕВ,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Б.МЕНГЛИЕВ,

филология фанлари доктори, профессор

Г.ҚАРШИЕВА,

филология фанлари номзоди, доцент

Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти ўқув-услубий Кенгашининг 2013 йил 19 февралдаги 6-сонли мажлиси қарорига биноан тавсия этилган.

ISBN 978-9943-27-040-4

© Қодирова Х.Б., «Ўзбек тилида эвфемизм ва дисфемизм». «Янги аср авлоди», 2013 йил.

КИРИШ

Ўзбек тили лисоний имкониятлари нутқий воқеланишининг ўзига хос кўриниши бўлган эвфемизм ва дисфемизмларда тил ва маънавият, тил ва руҳ муштараклиги яққол намоён бўлади. Шунинг учун миллий маънавият муаммоси глобаллашган бугунги кунда миллий менталитетни ифодалайдиган эвфемик ва дисфемик воситаларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Эвфемизмнинг пайдо бўлиши инсоният тафаккури ва ахлоқий қадриятлар ривожига билан боғлиқ. У нафақат тил ҳодисаси (ифода этаётган шахс нуқтаи назаридан ноқулай бўлган бирликлар ўрнида қўлланган сўз, сўз бирикмаси ёки гап), балки инсоннинг нутқий вазиятни қайсидир маънода ўзгартиришга мойиллиги сифатида ҳам намоён бўлади. Мақбул сўз қўллана туриб, сўзловчи томонидан ман этилган (табу) бирликлар қўлланиши натижасида юзага келиши мумкин бўлган носоз муҳит юмшатилади. Ман этилган сўзлар эса инсоният билан тенгқур дейилса, муболаға бўлмайди.

Дисфемизмларнинг мулоқот хулқини ифодаловчи восита сифатидаги роли ўзига хос. Кейинги пайтларда демократиянинг жадаллашуви натижасида, қолаверса, 1948 йил 10 декабрда БМТ бош Ассамблеяси томонидан инсон ҳуқуқлари Декларациясида “сўз эркинлиги” тўғрисидаги Қонуннинг қабул қилиниши натижасида Ғарб ОАВ ва бошқа ахборот манбаларида дисфемизмлардан фойдаланиш оммалашиб, уни ўрганиш, тасниф қилиш, талқин ва таҳлил этиш давр тақозоси сифатида қаралди.

Ҳар икки ҳодиса – кўчим, нутқий жараён маҳсули. Улардан баъзилари лисоний бирлик бўлиб, адабий меъёр қаторидан ўрин олган. Бундай эвфемик маъно юкланган тил бирликлари эвфемик ёки дисфемик маънони қайта номлашни ҳам тақозо этади. Эвфемиклик ёки дисфемиклик хусусияти эскирганда маънодаги субъектив муносабат бўёғи кучсизлашади. Демак, вақт ўтган сайин янги бирликлар пайдо бўлиб, эскилари лисоний сатҳда синонимик, омонимик, полисемик қаторни тўлдираверади. Шунингдек, имплицит ифодаланган эвфемизм, сўз ёки иборани қисқартириш ҳамда ўзгартириш орқали вужудга келган эвфемизмлар, бошқа тилдан олинган сўз билан алмаштириш орқали ифодаланган имо-ишора, қолаверса, но-вербал эвфемизм ёки дисфемизм қатори кенгайверади. Уларнинг стилистик, грамматик таснифлари пайдо бўлиб, луғатлар яратилади. Демак, бу ҳодиса макон ва замон билан боғлиқ равишда ривожланиб бораверади.

Ушбу ўқув-услубий қўлланма олий таълимнинг турли бакалаврият йўналишларида талабаларнинг нутқ маданияти, касбий мулоқот салоҳияти ва ахлоқий тарбиясини, маънавий-маърифий савиясини юксалтиришга қўмаклашиш мақсадида тузилди.

ЭВФЕМИЗМЛАР

Режа:

- 1.Эвфемизмларнинг ўрганилиш тарихи.
- 2.Эвфемизмлар таснифи.
- 3.Эвфемик маъноли бирликларнинг қўлланиш хусусиятлари.

Таянч тушунчалар:

эвфемизм, мавзувий тасниф, структурал тасниф, сўз-эвфема, бирикма-эвфема, гап-эвфема, маънодош-эвфема, шаклдош-эвфема, зид маъноли эвфема, моносемантик эвфема, полисемантик эвфема, эвфема қўллаш маҳорати, портрет эвфемаси, бадиий эвфема, публицистик эвфема

Эвфемизмларнинг ўрганилиш тарихи. *Эвфемизм* атамаси грек тилидан олинган бўлиб, кўпчилик муаллифлар фикрига кўра, ноўрин бирликнинг ўринли бирликка алмашинуви сифатида қаралади. А.А.Реформатский “Эвфемизмлар тақиқланган (табуланган) сўзлар ўрнига қўлланишга рухсат берилган сўзлар” дея таъриф беради. “Лингвистический энциклопедический словарь”да эса “Эвфемизм – бу сўзловчи назарида қўпол, ноқулай бўлган сўз ва ифодалар ўрнида қўлланган, уларга маънодош бўлган эмоционал бетараф сўз ва ифодалар” дейилади.

А.Ҳожиевнинг 2002 йилда қайта нашр қилинган “Лингвистик терминлар изоҳли луғати”да эвфемизмга қуйидагича изоҳ берилади: “Эвфемизм (грек. euphemismos; eu — яхши, phemi — гапираман) нарсаси ҳодисанинг анча юмшоқ формасидаги ифодаси; қўпол, беадаб сўз, ибора ва табу ўрнида қўпол бўлмаган, ботмайдиган сўз, иборани қўллаш. Мас., *иккиқат* сўзи ўрнида *ҳомиладор*, *огир оёқли* сўзларини қўллаш”. Бироқ луғатда дисфемизмга доир фикр билдирилмаган.

Эвфемик маъно юкланган ифодалар антик даврдан бошлаб олимларда қизиқиш уйғотган. О.М.Фрейденбарг таҳрири остида чоп этилган “Античные теории языкознания и стили” номли асарда “эвфемизм” тушунчаси Демокрит, Платон, Аристотель томонидан ҳам тилга олинганлиги ҳақида маълумот берилади. Демак, бу тил бирлиги ҳақида қадимги даврларда ҳам билишган, улардан фойдаланишган ва ҳозирга қадар истифода этишади. “Дастлаб эвфемизмлар XII—XV асрларда инглиз тилида пайдо бўлган. XIV асрларда француз маданияти урф бўла бошлайди, бу эса тилда ҳам ўз аксини топади” деган қараш ҳам бор.

Инглиз тили тарихини ўрганган олим Р.Берчфильд Чосер назмининг эвфемик бирликлари мисолида тадқиқот олиб борар экан, эвфемизм шеърят-

нинг жуда қулай услубий воситаси эканлигини эътироф этади. Р.Берчфилд Чосерни биринчи бор ўз ижодида интим муносабатнинг эвфемик шаклини берганлигини таъкидлайди. Шекспир эса бу йўналишни бузган ҳолда, ўзининг образларини ҳис-ҳаяжонли бирликлар билан ифодалаб, эвфемизмдан фақатгина стилистик бўёқни кучайтириш воситаси сифатида фойдаланади.

XVI асрнинг ярмига келиб нутқий маданиятни юксалтиришга бўлган уриниш кучайиб, Худо, инсоннинг авратлари ва у билан боғлиқ нарса-ҳодисалар номини ишлатмасликка қарши кураш олиб борилади ва бу Шекспир ижодида ҳам ўз аксини топа бошлайди. Кураш XVIII асрга қадар давом этиб, С.Ричердсоннинг “Памелла” асарида баъзи нозик вазиятларнинг эвфемик шаклини жуда маданий тарзда қўллаганини кўриш мумкин. Масалан, муаллиф *Он хочет погубить меня* ифодаси ўрнида *Не позволяйте мне, о небеса, принадлежать ему* жумласини қўллайди.

XIX асрга келиб ўзгача маданий ҳаёт тарзи шаклланади, эркаклар ишлаб чиқариш билан банд бўлишлари, аёллар эса ўзларини турмуш ўртоқлари ва оиласига бахш этишлари лозим бўлади. Ахлоқий ва расмий цензура кучайиб, нозиклик, нутқий маданият янада ривож топа бошлайди. Шекспир асарларида учрайдиган “одобли оилаларда қўлланмайдиган ва овоз чиқариб ўқиш мумкин бўлмаган” ифодаларни қайта таҳрир қилган Томас Бодлер айни даврларда катта шуҳрат қозонади. У адибнинг 10 томлик асарлар тўпламига муҳаррирлик қилади ва *Тот, кто убил моего отца и соблазнил мою мать* каби жумлаларни *Тот, кто убил моего отца и развратил мою мать* тарзида ўзгартиради.

XX асрга келиб нафақат инсон аъзолари, балки ҳайвон ва ҳашарот, касаллик ва нарса-ҳодисалар номини эвфемалаштириш ҳам авж олади. Чунки жаҳон уруши даврида одам савдоси, етимлик, фоҳишабозлик ривож топа борган сари эвфемик бирликлар ва арготизмлар ҳам кўпайиб боради. Уларнинг маъновий хусусиятлари замон ва маконда, инсоният хатти-ҳаракати ва ҳолати билан боғлиқ ҳолда томир ёза бошлайди.

Эвфемизм ҳодисаси XX аср бошларида умумтилшуносликда Ж.Вандриес, Л.А.Булаховский каби тилшунослар томонидан соҳа билан боғлиқ адабиётларда қайд этилган бўлиб, уларнинг фикр-мулоҳазалари эвфемизм моҳияти тавсифининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ҳодисани алоҳида миллат, алоҳида жинс вакиллари (масалан, олтой аёллари нутқи) мисолида тадқиқ этган олимлар сирасига А.Н.Самойлович, Н.А.Баскаковларни киритиш мумкин. Улар эвфемизмни кўп қиррали этник ҳодиса сифатида ёритишга ҳаракат қиладилар.

Э.А.Агаян, О.Н.Турбачевлар ҳам маълум гуруҳ, менталитет доирасида ушбу жараёни тадқиқ этади. Масалан, О.Н.Турбачев Европа овчила-

ри ва ов мавсуми билан боғлиқ эвфемизмларнинг Швеция, Финляндия, Эстония каби мамлакатлар халқи нутқида ишлатилишини кузатса, Э.А.Агаян арман қишлоқлари аҳолиси нутқидаги эвфемизация жараёнини ўрганди. С.Отаев туркман тили эвфемизмлари, Г.Г.Мусабоев қозоқ тили эвфемизмлари, В.П.Дарбакова монгол халқи эвфемизмлари, Н.Г.Михайловская Узоқ Шарқ — Чукот, Ханти-Мансий, Нанай халқлари тилида учрайдиган эвфемизмларни илмий таҳлил қилишган.

Шунингдек, тува тилида учрайдиган эвфемизмлар борасида С.П.Ванштейн, Ш.Ч.Сат, инглиз тилида учрайдиган эвфемизмлар хусусида И.В.-Арнольд каби тадқиқотчилар ҳам ўз ишларида маълум даражада фикр билдирганлар.

А.А.Реформатский табу ўрнида қўлланилаётган эвфемик бирликларни этник тараққиёт билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Табунинг пайдо бўлишига турли бидъат ва хурофотлар сабаб бўлганлигини айтиб, эвфемизмлар унинг номини ёпиш учун хизмат қилишини таъкидлайди.

Р.А.Будагов табунинг пайдо бўлишига инсониятнинг эътиқоди туртки бўлганлигини ва бу маълум маънода тафаккур ривожининг асоси эканлигини эътироф этгани ҳолда, эвфемизм юзага келишида муҳим омил эмас деб ҳисоблайди. Чунки табу бошқа сабабларга кўра вужудга келган. Эвфемизм эса нутқий маданият юзасидан айтиш ноқулай бўлган вазиятни юмшатиш учун қўлланади. Масалан, ақлли бўлмаган инсоннинг кўнглига озор бермаслик учун у ҳақда *не изобретёт пороха* дейилишини таъкидлайди.

Эвфемия ҳодисаси Б.А.Ларин, А.М.Кацев, Н.Ц.Босчаева, Л.В.Артюшкина, Г.Г.Кужим ва бошқа тилшунос олимлар томонидан ўрганилган бўлиб, унинг турли нуқтаи назардан турли жиҳатлари ёритилган. Масалан, Л.В.Артюшкина эвфемизмнинг алмашинишини ва семантик типини тадқиқ этган бўлса, Н.Ц.Босчаева томонидан унинг прагматик аспекти батафсил ўрганилади. Г.Г.Кужим эвфемизмни тилнинг “мелиоратив” воситаси сифатида ёритса, А.М.Кацев уни ижтимоий психологик-жиҳатдан талқин этади. Қайта номлаш билан боғлиқ томони эса Н.М.Бердова томонидан тадқиқ этилади ва изланишлар натижасида эвфемизмнинг 4 жиҳати аниқланади:

- лисоний;
- психологик;
- ижтимоий;
- прагматик.

Н.М.Поталова тилшунослар тадқиқотлари натижасига кўра, айти жараёнининг қуйидаги белги(мезон)ларини кўрсатади:

– денотатнинг стигматиклиги (салбий бўёқдорлиги) («стигма» тушунчаси Н.М.Бердова тадқиқотида шарҳланади: «Стигма остида нафақат предметнинг антецедентда акс этган салбий хусусияти, балки салбий таассурот уйғотиш хоссалари ҳам тушунилади»);

– ижобий бўёқ ҳосил қилиш;

– ифоданинг аслиятини сақлаш.

Е.П.Сенечкина қўшимча белгиларини ҳам кўрсатади:

– эвфемизмнинг денотат салбий бўёғини юмшатовчи семантик ноаниқлиги;

– денотатни ижобийлаштиришда гап қайси предмет ёки ҳодиса ҳақида кетаётганлигининг англашилишини таъминловчи формал табиати. У ушбу ўлчовларга жавоб бермаган ифода эвфемизм эмаслигига ва бу фикрга шу ҳодисани ўрганишга ҳаракат қилган барча олимлар қўшилишини таъкидлайди.

В.П.Москвин “Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка” асарида эвфемизмларнинг категориал мақоми, эвфемизация усулининг қўлланиш сфераси, шунингдек, эвфемизмларнинг қатор ёндош ҳодиса (псевдоэвфемия, криптология, эзоп тили, дезинформация, образли ифода)лар билан ўзаро муносабатини тадқиқ қилди. Эвфемизмларнинг мавзувий ва ситуатив хусусиятлари, қўлланиши, ясалиши, синонимик ҳам лексик тизимдаги ўрни, лисон ва нутққа муносабати, лексикографик тавсифига доир фикрларини баён этди.

XXI асрдан бошлаб биргина рус тадқиқотчилари томонидан эвфемизм мавзуси доирасида 15 га яқин номзодлик диссертациялари ёқлангани бу ҳодисани ўрганиш янги куч олаётганидан далолат беради.

Ўзбек тилшунослигида бу атама 1963-64 йилларда Н.Исмагуллаевнинг “Ҳозирги ўзбек тилида эвфемизмлар” номли диссертацияси орқали ўрнашган бўлиб, олим ўша йилларда чоп этилган мақолаларида мавжуд ҳодиса ҳақидаги мулоҳазаларини баён қилади. У ҳам эвфемизмнинг пайдо бўлиш тарихига тўхталиб, табу билан боғлиқлигини таъкидлайди. Шунингдек, эвфемизм таснифи хусусида турли тилшунос олимлар қарашларига фикр билдириб, ўз ишларида унинг яратилиш сабабларига кўра таснифини таклиф этади.

1997 йилда А.Омонтурдиев эвфемизмни услубшуносликнинг тадқиқот объекти сифатида аллақачон ўз ечимини топиши керак бўлган мавзуси сифатида кенг доирада ўрганиб, ўзбек нутқининг эвфемик асосларини тадқиқ қилади. У ҳам юқоридаги фикрга қўшилган ҳолда, эвфемизмларни этимологик, ижтимоий-маданий аспектда ўрганиш керак деб ҳисоблайди. Эвфемик маънонинг эволюциясига, ёндош ҳодисаларга ва тил сатҳига

муносабатига эътиборини қаратади. Шу билан бирга, уни қўлланиш даражасига кўра умумнутқий ва хусусий нутқий эвфемага ажратиб, ифода усуллариини ўрганади. Таснифий характердаги бу изланиш ўзбек тили нутқининг эвфемик бирликлари ҳақида кўпроқ амалий маълумот беради. Бунгача эса муаллифлар жамоаси томонидан 1983 йилда нашр этилган “Ўзбек тили стилистикаси” ўқув қўлланмасида эвфемизм ҳамда какофемизм (дисфемизм) хусусида маълум даражада фикр юритилган эди.

Вақт ўтиб, тил тараққиёти, глобал муаммоларнинг ечими услубшуносликни нотиклик санъати мақомига кўтаришни, жумладан, профессионал нутқининг барча тармоқларини — чорвадор, овчи, деҳқон, юрист, журналист, дипломат, бахши, шифокор, курашчи, совчи, тўқувчи, тикувчи, темирчи, санъаткор, рассом кабилар нутқини фундаментал тадқиқ қилиш, хусусан, уларнинг эвфемик воситаларини ёзиб олиш, эвфемиологияни илмий-назарий ва амалий жиҳатдан мустақил соҳа – тилшуносликдан ўсиб чиққан фан сифатида асослаш, дастур ва дарслик, луғат тузиш каби муаммоларни давр тақозо қилади ва А.Омонтурдиев муайян соҳа эвфемияси, яъни чорвадор нутқига хос эвфемик воситаларни этнолингвистик нуқтаи назардан тавсифлашга бағишланган “Профессионал нутқ эвфемикаси” номли докторлик диссертациясида юқоридаги масалаларни ҳал этиш мақсадида чорвадорлар нутқидаги, хусусан, чорвадорларнинг ҳаёти, яшаш тарзи, дунёқараши, урф-одатлари, анъаналари, маросимлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келган эвфемизмларни тадқиқ қилди.

Кўринадики, эвфемизм ўзбек тилшунослигида дисфемизмга нисбатан кенгроқ ўрганилган бўлиб, бугунги кунга қадар юқорида санаб ўтилган олимлар томонидан эвфемизмнинг кўпроқ нутқий қатлам сифатидаги хусусиятлари системали тадқиқ этилган. Унинг ёндош ҳодисаларга муносабати, турдош бўлган троплари, тил сатҳидаги ўрни белгиланганлиги, лисоний ва нутқий эвфемалар фарқланиб, эвфемик маъно категориялари функционал-услубий жиҳатдан тасниф қилинганлиги аҳамиятли. Қолаверса, ўзбек тилшунослари орасида айни масала юзасидан ҳануз баҳс-мунозаралар олиб борилаётганлиги унинг турли соҳалар бўйича чуқурроқ ўрганилиши лозимлигидан далolat беради.

Эвфемизмлар таснифи. Эвфемия ҳодисаси билан шуғулланган тилшунос олимларнинг ҳар бири унинг турли белгиларига асосланган таснифларини ҳам у ёки бу даражада амалга оширишга ҳаракат қилишган. Ҳодиса бошида лисоний бирликлардек серқирра бўлгани каби, бу таснифларда эвфемизмларнинг турли қирраларига эътибор қаратилган бўлиб, қўлга киритилган натижалар ҳам турлича. Бу турли-туманликлар қарама-қарши-

дек туюлса-да, аслида бир-бирини тўлдиришга хизмат қилишини таъкидлаш лозим.

Рус тилшуноси Р.А.Будагов эвфемизмларни икки йирик турга бўлишни таклиф этади: а) бадий тил эвфемизмлари; б) турли жаргон эвфемизмлари. Биринчи турга қўпол сўзни ифодаласликка интилиш асосида юзага келган эвфемизмлар киритилган (масалан, *старость* сўзи ўрнида қўлланган *почётный возраст* эвфемизми).

Р.А. Будагов контекстуал эвфемизмларни алоҳида гуруҳлайди. Улар нисбатан мукамалроқ ва фикрни ифода этаётган шахснинг феъл-атвори ҳамда матн шартига асосланади. Контекстуал эвфемизмларни Е.П.Сеничкина *окказионал эвфемизм* деб номлайди. Улар доимо нутқда юз беради ва эвфемия ҳодисасининг барча талабларига жавоб беради, аммо тайёр қолинга эга бўлмайди. Одатда, бундай эвфемизмлар образли ва метафорик табиатли бўлади.

Бу хилдаги эвфемизмлар А.М. Кацевнинг ҳам эътиборидан четда қолмаган. Унинг фикрича, *окказионал эвфемизмлар* кучли эвфемик таъсир (бўёқ)га эга. Улар янги, шаклга киритилмаган.

Е.П.Сеничкина *окказионал эвфемизмлар* билан бир қаторда куйидаги туркумларни ажратади: тилда ўз қолипига эга ва ифодаловчи учун маълум бўлган эвфемизмлар, келиб чиқиши ифодаловчи учун номаълум (бирор шахс ёки нарсаси билан боғлиқ) бўлган эвфемизмлар, шунингдек, тарихий эвфемизмлар ва дисфемизмлар.

Таснифларнинг салмоқлиси мавзуий таснифдир. Бу борада Р.Холдер томонидан қилинган тасниф эътиборга молик. У лексик-семантик жиҳатдан эвфемизмларни 60 та кичик синфга ажратади. Бу тасниф эвфемизмларнинг денотатив мазмуни хилма-хиллигидан далолат беради.

А.М.Кацев эвфемизмларни 10 та мавзу доирасига ажратади:

- 1) илоҳий кучлар номи;
- 2) ўлим ва касалликни англатувчи бирликлар;
- 3) нуқсон билан боғлиқ номлар;
- 4) жинс билан боғлиқ номлар;
- 5) камбағалликни англатувчи номлар;
- 6) айрим касбларни англатувчи номлар;
- 7) ақлий ва жисмоний нуқсон номлари;
- 8) кийим қисмлари номлари.

М.А.Кацевнинг яна эвфемик воситанинг онтологик характериға кўра таснифи ҳам мавжуд:

- 1) шаклга кирган эвфемизмлар;
- 2) табиий равишда вужудга келган эвфемизмлар;

3) услубий бўёқ (ирония ёки юмор) асосида табиий вужудга келган эвфемизмлар.

Ижтимоий тасниф эвфемизмлар моҳиятини очишда ўзига хос ўрин тутади. У сўзнинг маълум ижтимоий гуруҳга тегишлилиги асосида ажратилади. Мисол тариқасида Б.А.Ларин таснифини келтириш мумкин:

- 1) умуммиллий, адабий эвфемизмлар;
- 2) синфий ва касбий эвфемизмлар;
- 3) оилавий-рўзгор эвфемизмлари.

Айрим тадқиқотчилар томонидан эвфемизмларнинг лингвистик таснифи ҳам амалга оширилган:

- 1) тузилишига кўра (сўз, сўз бирикмаси, гап);
- 2) услубий хусусиятига кўра (кўтаринки, нейтрал, қуйи даражадаги);
- 3) сўз қурилишига кўра: а) кўчим (метафора, метонимия, моҳиятининг торайиши ва ҳ.) асосидаги; б) шакл ўзгартириш йўли билан ҳосил қилинган (фонетик бузилиш, конверсия, аффиксация, аббревиация ва ҳ.); в) ўзлашма бирликлар асосида.

Л.В.Артюшкина эвфемик нутқнинг семантик аспектларини ўрганиб, эвфемизмларни қуйидагича таснифлайди:

В.П.Москвин эвфемизмларнинг қуйидаги турларини фарқлаган:

- а) қўрқитувчи ҳодисалар эвфемизмлари;
- б) маиший эвфемизмлар;
- в) этикет эвфемизмлари;
- д) ниқобловчи эвфемизмлар (сиёсий, социал);
- е) эвфемизмларнинг модал типлари (ҳазил эвфемизмлари, киноя эвфемизмлари).

Ўрганилаётган ҳодисанинг таснифи ўзбек тилшуносларининг эътиборидан ҳам четда қолмади. Н.Исмаилов эвфемизмларни 5 йирик гуруҳга ажратади:

- 1) табу билан боғлиқ эвфемизмлар (заҳарли ҳашаротлар номи; йиртқич ҳайвонлар номи; касаллик номи; эр ва хотиннинг бир-бирлари номларини айтмасликлари; хотин-қизлар тилида учрайдиган эвфемизмлар);
- 2) бидъат, ирим қилиш билан боғлиқ эвфемизмлар;

3) маъноси қўпол, айтиш ноқулай бўлган сўз ва иборалар ўрнида қўлланадиган эвфемизмлар;

4) нутқий безамалик, кўтаринкилик ва диний мақсадлар учун қўлланадиган жаргон эвфемизмлар;

5) стилистик эвфемизмлар.

Мавзуй гуруҳларга ажратилган ифодалар таснифи эса А.Омонтурдиев томонидан тадқиқ қилинган илмий ишда ўз аксини топади:

1) оила қуриш билан боғлиқ эвфемик воситалар;

2) ахлоқсизлик билан боғлиқ эвфемик воситалар;

3) интим муносабат билан боғлиқ эвфемик воситалар;

4) мурожаат билан боғлиқ эвфемик воситалар;

5) инсон аъзолари ва улар билан боғлиқ кийим номлари эвфемаси;

6) жисмоний нуқсонлар билан боғлиқ эвфемик воситалар;

7) овқатланиш ва унинг ҳазми билан боғлиқ эвфемик воситалар;

8) инсоннинг салбий фаолияти билан боғлиқ эвфемик воситалар;

9) айрим одат-анъана билан боғлиқ эвфемик воситалар;

10) қарилик тушунчаси билан боғлиқ эвфемик воситалар;

11) ўлим билан боғлиқ эвфемик воситалар.

Шунингдек, олим докторлик диссертациясида эвфемани 7 гуруҳга ажратади.

I. Воқеликнинг табуланиш даражасига кўра: 1) номини айтиб бўлмайдиган, айтиш ман этилган ЭВ; 2) қўрқинч, нохуш хабар ёки ўлим билан боғлиқ ЭВ; 3) номини айтиш мумкин, бироқ нутқ этикасига мос келмайдиган ЭВ.

II. Семантик-грамматик шаклланишига кўра: 1) лисоний; 2) нутқий.

III. Таъсирчанлик, бўёқдорлик, оригиналлик даражасига кўра: 1) индивидуал; 2) окказионал.

IV. Маънонинг ифодаланиш усулига кўра: тагмаъноли.

V. Тил эвфемик қатламини шакллантиришдаги ролига кўра: 1) риторик; 2) олмошли.

VI. Ифода воситасига кўра: 1) вербал; 2) новербал: а) имплицатив; б) кинетик.

VII. Ноадабий тил воситаларининг қўлланишига кўра: арго-символик эвфема: а) умумнутқий; б) хусусий нутқий.

Эвфемизмларни таснифлаш унинг моҳиятини чуқурроқ ўрганишга, турли нуқтаи назардан кузатишга, тадқиқ этишга, ушбу ҳодисанинг тузилишини аниқроқ ёритишга хизмат қилади, хилма-хил тасниф эса эвфемизмларнинг кўп қирралилигидан ва мураккаб жараён маҳсули эканлигидан далолат беради.

Эвфемик бирликлар серқирра ҳодиса, бу уларни ҳар бир белгиси асосида турлича тасниф қилиш имконини беради. Зеро, индивидуал нутқга хос эвфемизмлар лисоний ва нолисоний омиллар қоришувидан иборат яхлитлик бўлиб, бу омиллар асосида қўлга киритилган натижаларни умумлаштиришгина ҳар бир эвфемизмнинг ўзига хос, шунингдек, шахс идиолектига хос эвфемизмларнинг индивидуал моҳиятини аниқлаш имконини беради. Қуйида нутқга хос эвфемизмларнинг таснифий белгиларини икки катта гуруҳга ажратамиз:

- 1) лисоний белгилар;
- 2) нолисоний белгилар.

Лисоний белгилар асосидаги таснифда эвфемик бирликларнинг мавзувий, семантик, шаклий (структур), услубий хусусиятларига таянилади. Нолисоний белгилар асосидаги таснифда эса эвфемик бирликларнинг нутқий воқеланишида диалектик бирликда юзага чиқувчи ташқи омиллар эътиборга олинади. Булар сирасида сўзловчи ва тингловчи шахснинг дунёқараши, савияси, ижобий ёки салбий образлиги, жинси, ёши каби соф лисоний омиллар билан биргаликда нутқ шароити ва вазияти билан боғлиқ прагматик омилларни санаш мумкин. Эвфемизмларнинг имплицит кўринишлари ҳам нолисоний характерга эгадек тасаввур уйғотади. Бироқ имплицит эвфема қиймати денотатнинг асл атамаси асосида идрок этилиши сабабли уни ҳам лисоний восита сифатида қараш маъқул.

Эвфемик маъноли бирликларнинг мавзувий гуруҳлари. Эвфемизмлар миқдор жиҳатидан ранг-баранг бўлиш билан бирга, мавзувий жиҳатдан ҳам хилма-хил. Бадий адабиётларда эвфемизмларнинг аксарияти инсонни, унинг хусусиятлари ва хатти-ҳаракатларини ифодалашга хизмат қилади. Бу бадий адабиётнинг бош объекти инсон бўлганлиги билан белгиланади. Мавзу қуйида бадий асарлардан олинган мисоллар асосида ёритилди.

Шахсни англатувчи эвфемик воситалар. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар янги-янги нутқий бирликларнинг вужудга келишига сабаб бўлгандек, сиёсий шахсларни ҳам умумахлоқий ва маданий жиҳатдан тўғридан-тўғри ифодаласликка уриниш ҳолатлари янги бирликларнинг вужудга келишига ёки мавжуд атов бирликларининг янги маъно ва вазифа касб этишига сабаб бўлиши мумкин. Бу воситалар сиёсий-публицистик ёки бадий услубда эса маълум тарихий давр тақозосига кўра ўз аксини топади. Бунга яна ёзувчининг катта ижтимоий ва сиёсий ўзгаришлар муҳитида яратилган асарлари асосида амин бўлиш мумкин.

Валинғмат сўзини икки хил маънода учратиш мумкин: киноявий эвфемик маъно ва табулашган эвфемик маъно. Ҳар икки маъно матнда, қур-

инов асосида юзага чиқади: *Бас, сиз билан биз ишчи-деҳқон ходими бўла туриб, нега валинеъматимизга оёғ хизматини ўтаймиз* (А.Қодирий. “Шаллақи”). Бу ерда *Сталин* номини алмаштирувчи мазкур ифода услубий эвфема сифатида ҳурмат муносабатини юзага келтирган десак, тўғри бўлмайди. Бу сўз киноя асосидаги эвфема сифатида қаралишга лойиқ.

Қуйидаги жумлада бирлик ўз маъносида юзага чиққан ва эвфемик “оҳангдан” холидек тасаввур уйғотади: *Қулларидан бири валинеъматимизга икки калима арзим бор, дейдир*. (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”) “Валинеъмат”нинг исмини тутишга истиҳола мавжудлиги унинг эвфемиклигини кўрсатади.

Жаннатмакон сўзига ҳам Амир Умархон шахсини ифодалаш учун эвфемик маъно юкланган: – *Сиз “жаннатмакон”ни кўрганмисиз?”* (А.Қодирий. “1819 йил ёдгори”).

Булардан ташқари. “*катта*” (ҳокимият кишиси) бирлиги ҳам сиёсий шахслар қаторини кенгайтирувчи эвфемик восита сифатида ўз аксини топади: *Бу ерда Раҳимберди Худойбердиев исмлик беданабоз, Нуриддин Зокиров каби муттаҳам, Беркин Азимов, Қарим Абдурахмонов сингари безори ва Вали Усмонов кабилар мавзёнинг «катта»лари бўлиб олиб, хоҳлаганларича бўлмағурликларни қилиб келдилар* (А.Қодирий. «Қўрққан олдин мушт кутарар»).

Шахсни англатувчи эвфемик маъноли бирликларнинг адабий нутқ учун меъёр ҳисобланган *фоҳиша* мазмунини англатувчи эвфемалардан *зинокор*, *ҳалол эмас*, *суяқ оёқ*, “*айниган*” шакллари тилимизда кенг тарқалган бўлиб, нутқда бунинг ўзгача ифодаларини учратамиз: *Мажнун, Лайли, баба, бариинахон, маржа, ўйнаш, туташ, “ноз эгаси”* каби воситалар шулар жумласидан. Бунда рус тилининг таъсири ҳам кузатилади.

Бу каби шахсни англатувчи эвфемик воситаларнинг мавзуй гуруҳини яна анча кенгайтириш мумкин. Масалан, аёл киши тушунчаси билан боғлиқ *мазлума, заифа*; она тушунчасини англатувчи *сабаби вужуд*; қиз фарзанд тушунчасини англатувчи эвфемик воситалар сифатидаги *ожииза, қарима* ифодаси; сохта диндор, риёкорларни англатувчи “*аҳли соқол*” кўчимли эвфемик маъноли бирликлари; мустамлакачиларга нисбатан ишлатилган “*маданий миллатлар*” кинояли эвфемик воситалари каби.

Инсон аъзоларини ифодаловчи эвфемик ифодалар. Кишининг эвфемик тарзда ифодаланиши лозим аъзолари ҳар қанча юмшатишган, нозиклаштирилган бўлмасин, ўша мазмун инсон онгида уят, айтиш нокулай бўлган тушунча сифатида қолаверади (Луғатларга қаранг).

Биомоддаларни англатувчи эвфемик ифодалар. Кўпроқ ҳажвий ҳикоялар қаҳрамонлари тилидаги юморга бой нутқида, ўз навбатида, биомод-

даларни англатувчи эвфемик ифодаларни ҳам учратамиз. Масалан, *ахлат, тезак* каби эвфемик бирликлар қаторидан *хилт* сўзи ҳам ўз ўрнини топади: *Бу замон тўйимиз азага айланиб, шўрба-шўрбада, эт-этда қолуб, ким кинначига, ким домлага югуруб, аммо фақирнинг ҳам озғимдан, ҳам ортимдан хилт ва сафролар кета бошлаб, бош ёстиққа етуб, ўзим беморлик даражасига борибдирман.* (А.Қодирий. «Таржимаи ҳолим»)

Инсоннинг жисмоний нуқсонларини англатувчи эвфемик ифодалар. “Қар” маъносини берувчи қўлоги *огир*, “ғилай” маъносини берувчи *бир кўзи мағрибда*, *бир кўзи машириқда* эвфемик маъноли бирикмаси шулар жумласидан.

Дийдори номуборак (турқи совуқ), *вақтсизроқ яратилиб қолган* (чала туғилган) каби инсоннинг ташқи кўринишидаги нуқсонларни билдирувчи эвфемик маъноли бирликлар орасида яна «*ҳусни Юсуф*» киноявий бирикмаси ҳам характерли аҳамиятга эга: *Унинг ёнида бўз яхтак богичини осилтириб, ҳандалакдек бўқоғи билан ўнг томоғини зийнатлаган ўрта яшар яна бир «ҳусни Юсуф» кўринар эди* (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”). “Хунук”, “бадбашара” мазмунини юмшатаётган айни ифода қўштирноқ ичида берилиб, киноявий маъно ифодалаган.

Инсоннинг жисмоний ҳолатини англатувчи эвфемик ифодалар. Ҳомила билан боғлиқ ифодаларнинг *юклик, ҳомилалик, огир оёқ, иккиқат, тумса, қисир* (туғмас ёки туғмай қолган хотин) каби шакллари учрайди.

Маълумки, *ҳез, ҳезалак* сўзлари ўрнига *пуштсиз, безурриёт, “қизил кувёв”* каби эвфемик воситалар нутқда ўз аксини топади. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида Отабек тилидан айтилган *мижозим заиф* бирикмаси ҳам эркакнинг жисмоний ҳолатини эвфемик асосда ифодалаган.

Инсоннинг маънавий нуқсонларини англатувчи эвфемик ифодалар. Инсоннинг ақл билан боғлиқ маънавий-руҳий нуқсонларини англатувчи ақлнинг *оқсайдир, ақлингиз бир оз янглишибдир, боши буш, жўн одам, нўстак* ақлини *мой босган, жаҳли басит, соддалавҳ, эси ярим, ярим маданий халқ, хом киши* каби эвфемик ифодалар бадиий адабиётларда кузатилади. Яна *асабий оғриқ* (руҳий касал, жинни), *болалик* (содда, гўл, хом), *ботирлиги етмас* (қўрқоқлик қилар), *васиқаси йўқ* (бетайин) каби эвфемик маъноли бирликлар ҳам ушбу тизимда қаралади.

Инсоннинг муомала ва муносабатдаги нуқсонларини англатувчи эвфемик ифодалар. Умуман, кишининг муомала ва муносабатдаги нуқсонлари нозиклаштирилган бирликларнинг кўпчилигида маълум миқдорда ҳақорат, киноя ўз аксини топади. Маданиятсизлик, тарбиядаги носозлик қанчалик юмшатилмасин, объектга нисбатан норозилик кайфияти юзага чиқаверади: *Сиз бизнинг одамятимиз йўқлигини бир жойда кўрганмисиз*

ёки димогингизга футур етиб қолганми? (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”) Ёки Қозининг бу ҳолини ўқуғучилар муҳокамасига бериб, мен ўз томонимдан бундай дейман: агар сиз китоб сўзига ишонсангиз *виждонингизнинг сал обияти қочибдир*. (А.Қодирий. «Шаллақи») Иккала ўринда ҳам “гердаймоқ” ёки “виждонсизлашмоқ” тушунчаларини ифодаловчи эвфемик воситалар синтактик қурилма шаклида қўлланилмоқда.

Тамагирлик, пора мавзуси доирасида эвфемик маъноли бирликлар хилма-хил: *елкаси қичмасин* (тамагирлик қилмасин), *ёввойи чиқим* (пора), *муллажиринг* (пул; пора), *«қарз»* (пора), *чунтакпараст* (тамагир, пулга ўч одам), *конверт орқали улашилган «бадал»лар* (пул, пора) каби эвфемик маъноли бирликлар шулар жумласидан.

Ўғирлик билан боғлиқ эвфемик воситалар сирасига *«даромад»* (Ўғирланган пул), *чойчақа* (йўлини қилиб ундириладиган пул), *«шилб кетган»* (Ўғирлаган), *«ҳалол касб»* (ўғирлик), *«ҳунар»* (ўғирлик), *совурди* (талон-тарож қилди, ўғирлади) каби бирликлар киради.

Маънавий нуқсонларни англатувчи бўйни йўгон (зўравон), *ўткирлик* (сўзини ўтказа олмоқ), *этаксиз* (бетайин, тутуриқсиз), *чайқовчи* (олиб-сотар, қаллоб), *хотин-қизларга сериштаҳа* (хотинбоз), *тупроги енгил* (енгилтак), *тарелка тутуши* (лаганбардорлик, хушомадгўйлик), *тамтам* (олифта, дабдабаз), *сафил* (пасткаш, тубан), *нафси шайтон* (ўта очкўз), *мирқуруқ* (зиқна, хасис) каби эвфемик маъно юкланган бирликлар нутқдан кенг ўрин олган.

Спиртли ичимликларни англатувчи эвфемик ифодалар. Абдулла Қодирий спиртли ичимликларнинг эвфемик ифодаларини қаҳрамон тилидан қўллайди. Масалан, Хомиднинг шерикларидан бири Мутал полвон тилидан *дори* (ароқ), Ширвон хола тилидан *заҳар* (ароқ), Тошпўлат тилидан *«оби сурх»* (вино), *обирахмат* (ароқ), *оқсоқол* (ароқ, спирт) бирликларини эвфемик восита сифатида ишлатади.

Ҳажвий қаҳрамон Тошпўлат тажангнинг айна мавзуга доир “*қирқ газлик*” ифодаси ҳам жуда гўзал эвфемик маъноли бирлик сифатида ўз аксини топган: Ахир Тошпўлат аканинг ҳам орқасига *офтоб тегар*, ул ҳам сизни *янги чиқан «қирқ газлиги»* билан бир кун меҳмон қилиб қолар, *шошмоқ шайтоннинг иши!* (А.Қодирий. «Тошпўлат тажанг нима дейди?»)

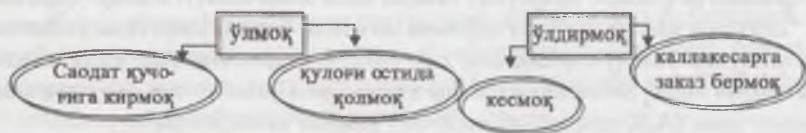
«Масков хатлари» хабарнома мақоласида “коньяк” тушунчасини берган *«қизилча»* ифодаси эвфемик маъноли бирлик сифатида намоён бўлади: *У ёғ-бу ёғдан қилиб, дегандек палов олдидан «қизилча» ҳам утилиб турилди шекилли...* (А.Қодирий. «Масков хатлари»)

Эвфемик бирликларнинг лексик-семантик муносабат асосидаги типлари. Маънодош эвфемалар. Эвфемизм тилнинг нутқий қатламида содир

бўладиган жараён — қайта номлаш билан боғлиқ ҳодиса бўлиб, тўла маънода услубий маънодошлик қаторини ташкил этиш билан характерланади. У миллатнинг этик-эстетик диди, миллий руҳи, одоби ва назокати бўлиб, муомала маданиятининг ўзига хослигини акс эттиради. Эвфемизмларнинг “дабдабали” (тантанавор), “ҳўрмат-эҳтиромли”, “кўтаринки” маъно оттенкалари билан бадий, илмий, сўзлашув услубида қўлланилиши тилнинг кенг имкониятидан далолат беради. Айниқса, ўзбек тилида ўлим билан боғлиқ эвфемик воситаларининг 300 га яқин варианты топилганлиги аҳамиятли.¹ Бу эса уларнинг турли вазият, матн ва замонда қўлланилишга хосланган туридан фойдалана олиш имконини беради, шунингдек, нутқнинг сайқалланишига олиб келади.

Инсон ҳаётида юз берадиган барча жараён, ҳодиса, шахсларнинг “бирламчи ном ўрнида қўлланадиган эвфемистик ифодалари мавжуд, улар тилда мавжуд номларнинг функционал-семантик синонимлари” сифатида қўлланилади. Хусусан, ўзбек нутқининг бу каби “тутқич бермас” ифодалари бениҳоя кўплиги, коннотатив сатҳнинг ўзгарувчанлиги, юмор, киноя усулларининг ўзига хослиги диққатга сазовор.

“Ўлмоқ” тушунчасининг эвфемаларини бадий асарда муаллиф қаҳрамон ёки ўз тилидан турли вазият ва шаклда ифодалайди. Салбий ёки ҳажвий қаҳрамон нутқидан ижобий, маданиятли образ нутқи фарқлангани боис, ўз навбатида, эвфемик маънолар ҳам бир неча турга ажралади. Маълум гуруҳ кишиларигагина тушунарли бўлган арготик эвфема, шу воқеликка алоқадор суҳбагдошгагина маълум қарғиш, ҳақоратни акс этувчи эвфемик бирликлар фарқланади. Булар синонимик қаторни ташкил қилган бўлса-да, бирламчи маъно билан кўчим орасидаги боғлиқлик маълум маънода узилганини кузатиш мумкин, хусусан Абдулла Қодирийнинг қуйидаги эвфемик кўчимли бирликларида ушбу жараён яққол кўзга ташланади.

¹ Омонтурдиев А. Бир сўз луғати. – Термиз: Жайхун, 1996. – Б. 45.

Н.М.Потапованинг фикрича, салбий эмоцияни юмшагиш учун қўлла-нилаётган эвфемизм денотат билан алоқани узса, у эвфемизм эмас, балки ҳақиқатни бузишга уринишдир.

Даставвал, ўлим билан боғлиқ эвфемалар мазмунига кўра диний ва дунёвий эвфемаларга ажралган. Тилшунос А.Омонтурдиев “диний эвфе-малар кўпроқ жоннинг мавжудлиги, танадан чиқиб кетиши, у дунёга — Худо ҳузурига бориши, жаннат ёки дўзахдан жой олиши каби тушунчалар асосида пайдо бўлган”лигини таъкидлайди. Шу каби *жон бермоқ, ажсалга омон бермоқ, мангулик уйқуга кетмоқ* каби диндорлар нутқига хос эвфе-мик маъноли бирликлар қаторидан *ажал чақираман* ифодаси ҳам янгича бир шакл сифатида ўрин олади. Бу кунимдан, бу ҳасратимдан қутулиш учун ўзимга *ажал чақираман*. (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”)

Давр ўтиши билан бир гуруҳ эвфемаларнинг дунёвийлашгани хусуси-да ҳам тилшунос ўз фикрларини баён этган. Айни гуруҳга *сўнги соати етмоқ, қазо қилмоқ* каби эвфемик маъноли бирликлар мисол бўла олади. Шунингдек, *бош лексемаси билан бириккан кет-, ол-* каби феъллар ҳам “ўлмоқ” тушунчасини ифодаловчи эвфемизмлардир: 1. *Навоий: тафтиш тамом бўлмаган ҳолда, Ёдгорнинг бошини олдириб юборишингизни нима деб фаҳмлаш керак?* (Уйғун. И.Султон. “Навоий”). 2. *Сафдошларимиздан бири мардларча бошини сиртмоққа солди.* (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ора-си”)

Маълумки, қарғиш ва ҳақоратларда “ўлмоқ” тушунчасини берган ифо-далар тингловчи ёки ўқувчида салбий кайфият уйғотади. Шу маънода, ҳар қандай ифода агар ҳақорат, қарғиш шаклида тингловчига нисбатан йўналтирилса, қўпол муносабат, руҳий тушкунлик, кайфиятдаги ўзгариш — антипатияни уйғотади. Бу эса дисфемия каби қабул қилинади. Бироқ ўл сўзи доирасидаги *икки юзинг қаро бўлсун, жойинг жаннатда бўлсин* каби ифодалар ҳақиқатда эвфемик моҳиятли эканлигини таъкидлаш жоизки, улар маънони ўл сўзига нисбатан бирмунча ёпиқ, беркитилган шаклда ифо-далаган.

Шаклдош эвфемалар. Эвфемик омонимияга доир масалалар борасида йўл-йўлакай фикр билдириб кетилган, бироқ муаммо етарлича ўрганил-маган.

Бир тушунчани турли шаклда ифодалаш, албатта, нутқ учун қулай. Бироқ бир эвфемик кўчимнинг турли мазмунда келиши ўзбек тилининг нақадар кўркем эканлигини намоён этади. “Ўткан кунлар” асари қаҳра-мони Юсуфбек ҳожининг “*Нега ҳар нарсага етган ақлинг шунга келганда оқсайдир*” деган иборасида адиб ментал маданиятни нозик ҳис этганлиги-ни кўрсатади. *Етмайди* ифодаси ўрнида *оқсайдир* сўзи шу қадар нозик

қолипга келтирилганки, сўзловчи оғзидан чиқаётган айни жумлада бирор қўпол муносабат сезилмайди. *Оқсамоқ* ифодасининг Абдулла Қодирийнинг «Нега ким» деб номланувчи фелъетонида ҳам такрорланишини кузатамиз: “*Иштирокиюн*” газетаси бир кун чиқуб, бир кун чиқмай *оқсай бошлади*. Яъни, *оқсамоқ* — иши юришмаслик, омадсизлик мазмунида. Бу ерда эвфемик омонимия ҳосил бўлганлиги кузатилади.

Маълумки, одоб-ахлоқ меъёри талабига кўра, қадимдан турмуш ўртоғи, қайнота-қайнонаси ва бошқа қариндошларнинг номини тилга олмаслик, ўзи ижод қилган махсус лақаб-эвфемик ном билан мурожаат этиш — Марказий Осиё халқларига урф. Хусусан, ўзбек оилаларида турмуш ўртоқларини бош фарзанд номи билан аташ бугунги кунга қадар сақланган. Жумладан, “Меҳробдан чаён” романида бунинг ўзига хос кўринишига дуч келамиз:

РАЪНО I (Нигор ойим) *Махдум тўнни ёруққа солиб кўрди: – Йўқ, ад-рас ҳайф Раъно, – деди тўнни тахтига солиб, – ҳалиги бўзни беравур. (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”)*

РАЪНО II (Солиҳ махдум) – *Ҳай, Раъно! – деди ҳавлида кетиб борган махдумга, – нонларимизнинг суви қочқан, ҳамир қилишга вақт оз, бозордан иссиг нон олдирасизми? (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”)*

Зид маъноли эвфемизмлар. Эвфемик маънога мезон ва меъёр белгиланмасдан, уни (эвфемани) ёндош, ўхшаш, турдош, жинсдош ҳодисаларидан фарқлаб ёки чегараламасдан янги бир соҳа бўлган эвфемиилогик тадқиқотни амалга ошириб бўлмайди. Бироқ эвфемизмнинг айрим бадиий-тасвирий воситалар билан бирга антонимик ҳолати ҳам ҳалигача лисон ва нутқ ҳодисаси сифатида махсус ўрганилмаган. Ўғлим, бугуноқ *бошингни* боглаб келамиз. (Э.Тур. “Бу тоғлар улуғ тоғлар”) Бу гапдаги *бошини* боғламоқ эвфемизми “бошини ажратмоқ, ўзидан соқит қилмоқ” тушунчасига антоним муносабатда бўлади. Демак, “талоқ қилмоқ”, “ажрамоқ” мазмунини берувчи *тинчитмоқ* эвфемик бирлиги *ўзиники этмоқ* бирлигига нисбатан зид маъноли. – *Сен тинчитмасанг, – деди Хушрўй, – бошқалар сени тинчитар. (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”)*

Шунингдек, *афифа, соф* (бокира қиз) ҳамда *бузилган* (бокира эмас) эвфемик бирликлари ўзаро зид маъноли ифодалардир: *Алишер: ? Ишончим зўр, Гулим сен соф эрурсен. (Уйғун, И.Султон. “Навий”); Қизи тушқур жасмондеккина экан. Ҳайфки бузилганда... (А.Қодирий. «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан»)*

Эвфемик воситаларнинг маъно кўламига кўра таснифи. Айрим эвфемик воситалар бир маънонигина ифодалаш учун қўлланган бўлса, бошқаси бир-бирига яқин бир неча нутқий маънони ифодалаш учун ишлатилган.

Бу эса уларни моносемантик ва полисемантик эвфемик бирликлар сифатида гуруҳлаш мумкинлигини кўрсатади.

Моносемантик эвфемалар. Моносемантик эвфемалар фақат бир маънони ифодалашга хизмат қилади. Бундай эвфемалар фақат бир эвфемик маънони ифодалашга хосланганлиги, маъно қўлами ўта торлиги ва муайянлиги билан ажралиб туради. Масалан, ўлим билан боғлиқ эвфемик бирликларнинг аксарияти турғунлашган бўлиб, бошқа бир мазмунни англатмайди: *Ҳа, Абдунаби саррож ҳам бандаликни бажо келтирди.* (Мирмуҳсин. “Қиссалар”)

Матн таркибида ҳам, матндан ташқарида ҳам бир эвфемик маънони билдирувчи бирликлардан яна бири ўлимдан кейинги ҳаёт билан боғлиқ ифодалар: *охират, у дунё.*

Халқ тилида ишлатиб келинган эвфемик маънога эга *афифа* (бокира), *кўч* (хотин), *ҳолва* (қиз) каби сўзлар тушунчанинг эвфемик ифодаловчисини алмаштиришга эҳтиёж сезилмаганлиги боис, у биргина маънони билдириб, вақт ўтиши билан бу моносемантик эвфема сифатида тил сатҳидан ўрин олган: *Наргисхон энди бизнинг жуфти ҳалолимиз.* (Ў.Ҳошимов. “Икки карра икки беш”); *Тошкандда кимсан, Юсуфбек ҳожи деганнинг кўчиман.* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”) Шунингдек, гомосексуализм тушунчасини ифодалаш учун қўлланган айрим эвфемик бирликлар фақат шу маънода бадий асарларда ўз аксини топади. ...*Раҳимжон бесоқоли билан сарф қилуб, уйига ўн-ўн беш кунда келса келуб, келмаса самовар ва нўмирларда Раҳимжонни айшини суриб юрар эди.* (А.Қодирий. “Жувонбоз”)

Умуман олганда, эвфемия ҳодисаси маъно юклаш, нейтрал тушунчани ёпиқ, нозик, юмшоқ ифода этиш билан боғлиқ кўчим эканлигини инобатга оладиган бўлсак, бу вазиятда моносемантик ифодалар салмоғи торайиши кузатилади.

Полисемантик эвфемалар. Тўла полисемияга жавоб берувчи эвфемалар кўп учрайди. Масалан, юқорида санаб ўтилган ўлим билан боғлиқ эвфемаларнинг баъзиларида айни ҳолатни кузатамиз:

ОРАДАН КЎТАР 1 (йўқ қил, ўлдири) *Ҳалиги Отабек қизга уйланиб қўйгач, бизнинг Ҳомид тиканга ағнаб, орадан Отабек билан Мирзакарим акани кўтариш фикрига тушкан ва бўлмаган чақимчиликлар билан уларни дор остигача тортишга муваффақ бўлган...* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”)

ОРАДАН КЎТАР 2 (йўқ қил, тахтдан йиқит) *Ё қирилиб битиш ва ё Азизбекни орадан кўтаришга фотиҳа ўқилди.* (А.Қодирий. Ўткан кунлар); *Қўшин Тошканга етган баъдида бизлар ташқаридин ва сизлар ичкаридин бўлиб Мусулмонқулни орадан кўтаргаймиз* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”).

Полисемантик эвфемалар кўча маънонинг характериға кўра ҳам ички таснифига эға бўла олади. Бунда маъно кўчимининг қандай асосда эканлиги билан этиборли. Шу боисдан полисемантик эвфемалардаги кўча маъно метафорик, метонимик, синекдохик, вазифадошлик, киноявий каби турларға ажратилиши мумкин.

Метафорик эвфема. Метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик барча мажозий ифодаларнинг, жумладан, троиларнинг (эвфемаларнинг ҳам) шаклланишида асос бўлиб хизмат қиладиган усуллар – маъно кўчиш йўллариدير. Шундай экан, эвфемия жараёнида кўчимнинг айна тури кўп ўринларда хизмат қилади. Бўйин билан боғлиқ эвфемик бирликлари маълум маънода нисбий эканлиги англашилади. Жумладан, *бўйин эгмоқ*, *бўйини йўгон* каби ифодаларида кишининг жисмоний ҳолати ўз ўрнида маънавий ҳолатига нисбатланади.

Метонимик эвфема. Нарса-ҳодиса макон ва замондаги ўзаро боғлиқлиги асосида қайта номлаш эвфемик кўчим сифатида қаралиши мумкин. Айниқса, спиртли ичимликлар билан боғлиқ эвфемаларнинг айримларида унинг яратилиши, фойдаланиш хусусиятиға кўра кўчим қабул қилган *дори*, *заҳар* ифодалари бунга яққол мисол бўла олади. Уларнинг маъно кўлами кенглиги спиртли ичимликнинг тавсифи, таърифи, хусусияти билан боғлиқ. Масалан, *Бек (пиёлага май қуяди): Келинг, йигингизни тарқатиш учун гулдан ясалган дори бераман.* (Чўлпон. “Ёрқиной”)

Синекдохик эвфема. Қисмни бутун билан аташ, бутунни қисм билан аташ эвфемик кўчимда ҳам мавжуд. Масалан, *туёқ* сўзининг ҳайвонларға нисбатан ишлатилиши маълум. Бироқ бадий асарларда бу сўз эвфемик шаклда қўлланилиб, “ёлғиз фарзандлик” тушунчасининг юмшоқроқ шаклини кўришимиз мумкин: *Аммо сиз ҳурматлуларға маълумдир, бизнинг шул Отабекдан ўзға фарзандимиз бўлмай, дунёда ўзимиздан кейин қолатурсон туёқимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз, умид ҳадафимиз фақат шул Отабекдир* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”).

Синекдохик эвфема сифатида *турмади* ифодасини мисол қилиб олиш мумкин. Ҳомиланинг тушиб қолишини, туғилмасдан бурун нобуд бўлишини англатиб келган айна ифодадан боланинг турмаганлиги ҳақида фикр кетаётганлиги аён бўлади: – *Маргионлиқ хотинингиздан болангиз бордир? – Йўқ... – Булса ҳам турмадим, уйланганингизға анча бўлди шекилли? – Турмади.* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”)

Вазифадошлик асосидаги эвфема. Бу тур кўчиш ҳам ўхшашликка асосланади. Бироқ бу ерда вазифа ўхшашлигига таянилади. Фойдани тенг бўлиб олиш ҳақида тушунча бераётган *арра* ифодаси ҳам шу каби вазифадош-

лик асосида вужудга келган эвфемик бирликлар қаторидан ўрин олади: *Шаҳарда машҳур ишончлик муттаҳамлардан иборат камисиёунний мағазин очилди... Камиссия ҳақи жуда арзон: сотиб берилган молнинг оқчаси арра.* (А.Қодирий. «Билдиришлар»)

Киноявий эвфема. Киноя – сўзни тескари маънода ишлатиш. Кинояди сўз ҳозирги имлода, одатда, қўштирноқда берилади. Жуда кўп ўринларда шахсни англатиб келган «*бўйдоқлар*» (турмушга чиқмаган қизлар), «*ийгит*» (номард), эвфемик киноявий ифодалари тескари мазмунда қўлланилиши кузатилади. Инсон сифатини билдириб келган «*виждонли*» (виждонсиз), «*келишкан*» (беўхшов) ифодалари асл муддаони айтилишидан қутқарган кўчим сифатида айрим асарлардан ўрин олади.

Эвфемаларнинг шаклий структурасига кўра таснифи. Айрим маъно бир сўз ёки ибора шаклидаги эвфемик восита билан ифодаланса, бошқаси бирикма ҳолидаги ифодаловчига эга, баъзан гап ҳолидаги эвфемик воситалар ҳам кузатилади. Шунга кўра, эвфемик сўз (ибора), эвфемик бирикма, эвфемик гап фарқланиши мумкин.

Сўз шаклидаги эвфемик восита. Бир сўз бошқа сўзларсиз эвфемик маънони берган ҳолатлар талай: *арра, ахлат, қисқа (аҳмоқ), ўчоқбоши (хукумат), ўйин (хийла), яра (дард), юраксиз (қўрқоқ), юклик (ҳомиладор), этаксиз (бетайин), чайқовчи (олиб сотар, қаллоб), тўёқ (фарзанд), тиллахона (ҳожатхона), оқсоқол (ароқ), обираҳмат (ароқ), кўч (хотин), заифа (аёл, ожиза), дундиқча (фоҳиша).*

Шунингдек, воқелик, вазият, хатти-ҳаракатлар билан боғлиқ денотат бир сўз билангина ифодаланганлигини ҳам кўришимиз мумкин: *Домла мударрис «замона бузуклиги»ни назарга олгани учун Абдураҳмонни ҳалиги тўғрисида жуда қаттиқ назорат қилар эди* (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”). Бу ўринда ҳалиги сўзи замирида қаҳрамоннинг нопок хатти-ҳаракатлари ётади. Бундай қисқалик — сўзга хасислик буюк ёзувчи Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асарида ҳам ўз аксини топган: *...Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг тинжсига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:*

– Сиз ўшамми?

– Мен ўша, – деди бек.

Бу иборадаги *ўша* сўзи Кумушнинг дарди бўлиб, кўнгил қўнган инсонни, бир нурафшон кунда фавқулудда учратиб қолган ва натижада кўнгил қолган кишиси ҳақида сўзлайди. Унда *мен севман, фиреҳ тинида катта кўнган, ўйлаб ўйимга етолмаган, қанча итламан кишимни сизга келди тўғрисида сиз ўшамми* деган жумласи билан жонлантирилиб, ўша инсонга қарата “*Мен сизни севман!*” маъносини ўзбекча, Кумушона қилиб айтилган сўзлар

санъаткорлик белгиси. *Ўша* — “муҳаббатим”, “юрагим гавҳари”, “қўзим нури”, “қалбим дури”, “севган кишим”... каби.

Ибора шаклидаги эвфемик восита. Ахлоқий ва маданий жиҳатдан қўлланиши мумкин бўлмаган ёки ноқулай деб топилган тушунчаларни анча юмшоқ тарздаги бирикмалар билан ифодалаш эҳтиёжи асосида фразеологизмлар шаклланиши мумкин.

Эвфемик маъно берувчи фразеологик бирликларнинг аксариятини окказионал табиатли дейиш мумкин: *тоқ келиб жувфт кетмоқчи* (“фойдаланмоқчи”), *қуриган ариқдан сув бореишлаб, шамолдан лўқма берар* (“асоссиз ваъда беради”) каби эвфемик-фразеологик бирликлар шулар жумласидан.

Мавжуд фразеологизмларнинг суробини тўғирлаб қўймасинми (“таъзирини бермасинми”), *кавшининг чакаги йиртилди* (“овора бўлди”), *бошида тегирмон юргизиш* (“азоб бериш”), *ёшини яшаб, ошини ошаган* (“қариган”), *косаси оқармай кетяпти* (“камбағал”), *тишимизни тишимизга қўйишга мажбурмиз* (“чидаймиз”), *тирноқ остидан кир излаш* (“арзимаган нарсадан ғавғо чиқариш”), *миямизни қоқиб қўлимизга берсин* (“ўта эзмалик қилсин”), *ярага туз сепди* (“ўтмишини эсга солди”), “айбини юзига айтди”), *қордан қутулиб, ёмғирга тугилиб* (“бир ташвишнинг устига бошқа ташвиш тушиб”), *бошини икки қилиш* (“уйлантириш”), *тоғдаги машоққа бесаранжом югуриш* (“қўлдан келмайдиган ишга уриниш”), *ҳолимизга мушуклар йиғласун* (“огир, ёмон аҳволга тушамиз”), *ебдир номаъқул бузоқнинг гўштини* (“янглишибди, аҳмоқ бўлибди”), *огзининг суви келгувчи* (“ҳаваси келган”, “иштиёқи бор”), *уста кўрмаган шоғирд ҳар мақомга йўргалар* (“уқувсиз”, “малакасиз”, “саводсиз”), *қўз бўяш* (“хўжакўрсинга”, “шунчаки”), *тагига сув келади* (“лавозимдан ҳайдалади”), *кўксини захга бериб ётган оч-огриқ* (“қашшоқ”, “камбағал”, “оч-наҳор”), *огзи ошга етган* (“мақсадига эришган”), *тутуни кўкка кўтарилар экан* (“жаҳли чиқар экан”) каби ифодалари эвфемик характерга эга.

Сўз бирикмаси шаклидаги эвфемик восита. Сўз бирикмаси шаклидаги эвфемик восита [тобе сўз+ҳоким сўз] қолипига эга. Бундай эвфемизмлар нутқий табиатлилиги ва барқарор эмаслиги билан иборалардан фарқланади: *жилови қўлида, сиёсатга тегадирган, тишлик ҳайвон* (“чўри”), *ёлғиз бош* (“бева”, “тул”), *маданий миллатлар, вақтсизроқ яратилган* (“чала туғилган”) ва ҳоказо.

Илми, савияси паст, маданиятсиз кишиларга нисбатан ишлатган *боши бўш, жўн одам, бўйни йўгон, иши бузуқ* каби эвфемик бирикмалар фикр таъсирчанлигини оширади. Бу бирликлар турғун (лисоний) бўлмай, нутқда кенг қўлланилиб, турли эвфемик мазмунда келади.

Гап шаклидаги эвфемик восита. Гап шаклидаги эвфемик воситани ажратишда содда гапнинг ўзбек анъанавий тилшунослигида тан олинган [эга+кесим] қолипига таянилади.

Дами кесилади (овози ўчади), *елкаси қичимасин* (“тамагирлик қилмасин”), *кавшининг чакаси йиртилди* (“овора бўлди”), *катта толлар кесилган* (“яхши даврлар ўтиб кетган”), *суяклари ўлтирган* (“қариб, мункайиб қолган”) кабилар гап шаклидаги эвфемик воситалардир.

Бу эвфемик воситалар гап шаклида бўлса-да, уларнинг аксарияти ибора сифатида ҳам қаралиши мумкин. Барқарорлик даражаси мазкур бирликларни ибора сифатида баҳолашга асос бўлса, лекин уларнинг [эга+кесим] шаклида эканлиги гап қолипидаги бирликлар сифатида қарашга сабаб бўла олади. Тил ҳодисаларининг серқирралиги тамойили мазкур бирликларни баҳолашда ҳам методологик таянч вазифасини бажаради.

Имплицит эвфемия. Бадий матнда имплицит ифодаланган ҳақорат, қарғишлар ҳам мавжуд: *Қўлингдан қамчин, белингдан ошпичоқ, шопдек муртингнинг остидаги сассиқ оғзингдан “Қизингни... онангни... динингни... отабобонгни...” деган зикри олийлар доим фаввора урар эди* (А.Қодирий. “Мо-чалов”). Бу ерда ҳақорат кўп нуқта билан берилган. Имплицит ифодада табулаштирилган воқеликнинг эвфемик воситаси кўпинча қўлланмай, улар замиридаги тушунчалар контекст ва интонация (оҳангнинг бирдан кесилиши, тўхтаб қолиш, чўзилиши, тугалланмаганлиги, сукут, давомлилиқ кабилар) орқали англашилиб туради. Негаки, матн моҳиятан шунга яқин тушунчани киши онгига ундайди. Барибир, биринчи ярқ этиб пайдо бўлган фикр тўғри бўлиб, айтиш ноқулай, нутқий этикага мос келмаслиги сабабли маданият юзасидан қўштирноқда берилади ёки кўп нуқта билан ёзилади: 1. *Ўйлаб, қизнинг аслини билдимки, онаси юқоридан тавба қилиб тушган ҳаромзодалардандир ва отаси ҳам ...лардандир.* («Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», Диёри бакр. 299-б.) 2. *Мен шу замоннинг ҳезалакларига сира тушунолмадим-да, вой, дедим, вой сани ўша олипта қилуб туққанни... дедим.* (А.Қодирий. «Тошпўлат тажанг нима дейди?»)

Эвфемик маъноли бирликларнинг қўлланиш хусусиятлари. Эвфемик нутқ тафаккурнинг, инсон ақл-заковатининг олий формаси, “қаймоғи”, воқеликнинг пардозланган, “парда ичига олинган”, беозорлаштирилган, юмшатирилган образли ифодасидир. Кўчимларнинг маъноси жуда мураккаб бўлиб, у ҳар гал нутқ жараёнида услубшуноснинг сўз қўллаш, ибора танлаш маҳорати, мақсади, диди билан боғлиқ фаолиятида реаллашади, — дейди А.Омونتурдиев “Ўзбек тилининг эвфемик асослари” асарида.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асарининг дастлабки қисмида Ҳомид, Раҳмат ва Отабекнинг уйланиш ҳақидаги суҳбатларида *мувофиқ*

сўзи жуда кўп ўринларда қўлланилганини кўрамыз. Ҳар қўлланишда бир маъно зоҳир бўлади. Қайсидир ўринда маъно учун қўпол сўз юмшатилади, бошқасида эса, аксинча, қўпол сўз бошқасига алмаштирилади.

Ёзувчининг сўз танлай олиш маҳорати шундаки, “характерга мос келмоқ” фикрини ифода этиш учун бўёқли сўзлар қидириб ўтирмайди. *Мувофиқ* сўзида ушбу контекстдагидек “мени тушунадиган”, “менга ёқадиган” каби тушунчалар ҳам мавжудлигини ҳис қилган ҳолда қўллайди. Нутқ жараёнидаги этика талаби ана шундай эвфемик ҳодисанинг юзага келишига туртки бўлади. Биргина сўз мисолида, унга эвфемик “масъулият” юклаш баробарида, адиб нафақат мубоҳасадаги кишиларнинг маънавий қиёфасини чизади, балки ўз муносабати учун бу сўзни хизмат қилдиради. Баҳслашувчилар ўз фикрларини очиқ айтмайдилар, ҳар бири “мувофиқлик”ни ўз “қаричи” билан ўлчайди, ўзича тушунади ва талқин қилади. “Кўнглини топиш”, “хизматини қилиш”, “раъйини қайтармаслик”, зарур эҳтиёжларига хизмат қилиш” каби маълум даражада очиқ айтиш мумкин бўлмаган маъноларни фақат шу сўз ифодалайди. Ёзувчи гарчи Ҳомидга салбий қаҳрамон мақомини берган бўлса-да, унинг оғзига ҳам фақат пардаланган сўзларни “солади”, уни ҳам, ким ва қандай одам бўлишидан қатъи назар, миллий ибо ва андишадан холи кўрмайди, ўқувчига бепардоз намойиш қилмайди. Бунда адибнинг миллий ибо ва назокатни қанчалик ус-тувор тутганлигига амин бўлиш мумкин. Адибнинг мақсади бу ерда *мувофиқ* сўзини ёлғиз қўллаб, ҳар гал “муносиб”, “лойиқ” тушунчаларининг безакли, шунингдек, таъсирчан кўринишига эришади. Бу эвфема ҳам бошқа эвфемаларда бўлгани каби, кишида ижобий таассурот қолдириш, ёқимсиз сўзларни ошкор айтмаслик вазифасини бажаришга йўналтирилган.

Шунингдек, адиб ўринсиз қайтариқлардан ҳам тийилади. Зеро ўринсиз қайтариқ нутқий “чучмаллик”ни келтириб чиқаради. Бир гапдаги *табъга мувофиқ* сўз бирикмаси иккинчи мисолда қўшма сўз – *мувофиқуттабъ* шаклига келади. Сўз бирикмаси матн ичида ўз маъносида тушунилган бўлса, иккинчи гапдаги қўшма сўз “танланган жуфтининг дидидаги инсон” маъносини берувчи ушбу ифода фикрни бойитади. Бу билан тингловчига нисбатан “сен ҳам унга ёқишинг керак” дегандек бўлади, аммо унинг хотирасида нохушликни уйғотмаслик мақсадида юмшоқроқ шаклда баён этади: – *Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқни унча кераги йўқ*, – *деди Ҳомид эътирозланиб*, – *хотинларга “эр” деган исмнинг ўзи кифоя... аммо жиян айткандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.*

Юқорида *мувофиқ бўлмоқ* жумласи “маъқул бўлмоқ” тушунчасини бераётганини сезамиз. “Хотинга ёқиш”, “хотиннинг эрга маъқул бўлиши”

каби мулоҳазалар нозик эвфемик воситалар ортига беркиниб, беодобликини, нутқий одоб-ахлоқ бузилишининг олдини олмоқда. Дунёқараш, маданий савия эса тилга кўчмоқда.

Масалан, мен ота-онамнинг ёқдиришлари билан уйландим... аммо хотиним ота-онамга мувофиқ бўлса ҳам менга мувофиқ эмас, сиз айткандек, эҳтимол, мен ҳам хотинимга мувофиқ эмасдирман... жумласида кўпроқ “тўғри келмоқ”, “ёқтирмақ” тушунчалари англашилади. Нутқий контекст “ота-онам учун яхши бўлса ҳам менга маъқул эмас, эҳтимол, мен ҳам ёқмасман” гапидаги ажратилган бирликлардан кўра *мутаносиб* сўзини талаб қилмоқда. Чунки нутқ жараёнидаги сўз ўйинида *мувофиқ* сўзи асос сифатида ҳар хил рангда кўринмоқда. Берилаётган ҳар бир фикр мазмунини ўз ўрнида ифодаламоқда.

Хотининг кўнглингга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил жумласидаги икки ўринда ишлатилган аини ифодалар антоним ҳодисаси юз беришига сабаб бўлди. Беозор кўринишга келтирган ушбу эвфемик воситалар қанчалик гўзал бўлмасин, нозик маъно ифодаламасин, салбий моҳиятини йўқотмаётир: – “Хотининг ёқмаса, яхшисини ол”.

Хотиним мувофиқ эмас деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас. Бу ерда “мувофиқ келмоқ”нинг ўрнига “мувофиқ эмас” каби эвфеманинг янги, қулайроқ, аммо бизнингча, юмшоқ эмас, аксинча, дағалроқ кўриниши қўлланилган. Қиёслаймиз:

Демак, тилнинг тараққиёти натижасида эвфемаларнинг янги шакллари, айтилиши меъёр бўлиб келган кўпгина сўз ва иборалар ўрнида унга нисбатан янада қулай, сўзловчи ва тингловчи учун ёқимлироқ бўлган ифодалар пайдо бўлаверади. Ҳассос ва, шунинг баробарида, сўзга “ҳасис” адиб Абдулла Қодирий эса турли мазмундаги тушунчаларни ифодалаш учун бир сўзнинг ўзинигина эвфема сифатида қўллайтиди, ажабланарлиси шуки, у кишини зериктириш ўрнига жалб қилади, тортади. У нарса ёки воқеликни кузатиб, муҳим белги-хусусиятларини ажратади, умумлаштиради, маконий-замоний боғланишларни аниқлайди ва турли хил тусга солади. Бора-бора бу услуб адиб асарларининг бир неча ўринларида қўлланилганининг гувоҳи бўламиз. “Меҳробдан чаён” романидаги Гулшанбо-

нунинг ҳарам қизлари билан бўлган суҳбатида *маънисиз* ифодасини, “Ўткан кунлар”даги Отабекнинг Кумуш билан бўлган суҳбатида *ҳамроҳ, бирав, йўлдош* ифодасини юқоридаги *мувофиқ* ифодаси каби турли ранг да, омонимик-полисемик характерда ифодалайди. Қуйида Отабек ва Кумуш баҳсидан ўрин олган *ҳамроҳ* бирлиги воситасидаги сўз ўйинига мурожаат қиламиз:

– Бу нима деган сўзингиз тагин?

– Яъни *ҳамроҳим* бор деганим – мендан қўрқманг, деганим...

Отабек яна тушунмади...

– *Ҳамроҳингиз...*

– *Ҳамроҳимми?* – деди Кумуш, – *ҳамроҳим бировнинг ҳаёли, бировнинг фикри. Бас, бундан ҳам яхши рафиқ борми? Баъзи вақтларда бу йўлдош уйқудан ҳам ширин.*

Отабек *ҳамроҳга* тушунди ва ётиб Кумушнинг юзидан ўпди:

– Лекин бу сўзингизга ишонмайман.

– Нега ишонмайсиз?

– Негаки, сиз анови... кечаси *ҳамроҳсиз* эдингиз... Пиш-пиш ухлар эдингиз...

Кумуш Отабекнинг елкасига қўлини ташлади:

– Ўшал вақтларда *ҳамроҳсиз* ухлаганим тўғри, – деди, – чунки *бировлардан* бутунлай умидим кесилган, *ҳамроҳим* менга ҳамиша умидсизликгина берар, даҳшатимнигина ортдирар эди. Аммо ўша кунларда уйқу менга жуда ширин бир нарса бўлиб қолган, мен уйқудагина *бировларни* қўрар ва кундузлари уйқу қидирар эдим. Энди бўлса яна *йўлдошим* ҳаёл... Тагин нима дейсиз?

Адиб Отабек учун дастлаб *ҳамроҳ* сўзини бошқа бир киши ҳақидаги, Кумуш учун эса Отабек ҳақидаги ҳаёлнинг эвфемик ифодаси сифатида беради. Матн давомида Отабек сўзнинг эвфемик мазмунини англаб етади. Кумуш эса яна *бирав* сўзини Отабекнинг ўзига нисбатан эвфемик восита сифатида қўллайди. *Ҳамроҳ* сўзи аслида кишига нисбатан қўлланади. Отабек унинг эгалик шаклида қўлланаётганлиги асосида ўзига нисбатан айтилаётганлигини англаб етади. Бу ўринда ўзбек аёлига хос ички маданият ва андиша намоён бўлади. Ҳатто очиқ айтиш мумкин бўлган вазиятда ҳам Кумуш андиша чегарасини босиб ўтмайди. Қўринадик, ушбу ўринда ҳар учала сўз гўзал мутаносибликни ҳосил қилади.

Оғир табиатлик, улуг гавдалик, қўркам ва оқ юзлик, келишган қора кўзлик, мутаносиб қора қошиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит. Севимли қаҳрамонимиз Отабек таърифланган ана шу бир жумланинг ўзидаёқ сўз заргарининг тилга қанчалик эътиборли эканлиги қўринади. Оғир табиат-

лик ибораси “ўзини тута билган”, “сипо”, “вазмин”, “босиқ” каби тушунчаларни ифодалайди. Аммо адиб танлаган сўз бирикмаси нутқий вазиятни, объектни тасвирлаш учун қўлланилаётган бўёқдор сўз – эвфема бўлиб, ўзининг анъанавий муқобилларидан, лисоний ёки нутқий маънодошларидан бадий-эстетик вазифаси жиҳатидан анча устуворлиги билан ажралиб туради. Отабек сипо ёки босиқ эмас, айнан оғир табиатлик. Бу тушунчада умумийликка хос мантиқ мавжуд. *Ўзини тутиб олган, сипо* бирликлари – кўпроқ салбийликка мойил ифодалар. Адиб ўзи хайрихоҳ Отабекни эмас, балки Ҳомид ёки бошқа салбий образ портретини чизганда шу сўзларни қўллаши мумкинлиги эҳтимолдан холи эмас.

Айни жумланинг *мутаносиб қора қошлиқ* сўз бирикмаси кишини ўзига жалб қилмай қўймайди. Нутқий эвфемани, асосан, матн бошқаришини назарда тутган ҳолда айтиш мумкинки, Отабекнинг кўркамлиги ташқи кўринишдаги мутаносибликнинг мавжудлигида, қошларнинг тенг ўлчамли, мунтазам жойлашганлигида. Эвфемизация ҳодисаси юз берди дейишимизга сабаб, қошларни бир-бирига мос демасдан, мунтазам жойлашган дейишда, бу билан нутқдаги сўзнинг чиройли синоними билан алмаштирилишида намоён бўлади.

Жумладаги барча бўёқли сўзлар қаторида *мурти сабз урган* ибораси эвфемиклик талабига жавоб беради. Чунки эвфема – юмшатувчи бирлик. *Сабз* яшил ранг маъносидан ташқари, “ғўр”, “хом”, “янги”, “ёш” маъноларини ҳам англатади. *Мурт* (мўйлов)га нисбатан ишлатилган *сабз* сўзи кўчма маънода “ўсиб, униб чиқа бошламоқ”, “ниш урмоқ” тушунчаларини беради. *Отабекнинг эндигона мўйлови ўсаётган эди* жумласидан кўра *мурти сабз урган* ифодаси кишида ижобийроқ таассурот қолдириши табиий. *Мурт* сўзини юмшатиш учун *сабз* сўзи ёрдамга келган. Адибнинг *мурт* сўзини Ҳомиднинг жияни Раҳматни тасвирлаётганида “...юзга тўла, озроққина соқол-муртлик, йигирма беш ёшлар чамалиқ бир йигит...” тарзида қўллайди. Бу ерда эвфемага мурожаат қилинмайди. *Озроққина* сўзи ҳам *сабз урмоқ* бирлигининг маъносини тўла акс эттирмаса-да, контекстуал маъно жиҳатидан яқинлиги маълум. Адибнинг қаҳрамонга бўлган муносабати тилга кўчади. Юқорида келтирилган икки гапда эвфемизмлар икки ва тўртта компонентдан ташкил топган сўз бирикмалари бўлиб, улар ўзаро синонимик қаторни ҳосил қилган.

Отабекнинг маънавий отаси Ҳасаналининг эса “...тўғарак қора кўзлик, оппоқ узун соқоллик...” лигида “яхши хислатларга бой нуроний ота” маъноси бор. Кўзларнинг тўғараклиги – айлана, доира шаклидалиги соддалик, беғуборлик аломати. Адиб шу ўринда *думалоқ* сўзини ишлатса ҳам бўлар эди. Аммо у юқоридаги гўзал ифодага эриша олмас эди. Отабекни

келишган қора кўзлик, Ҳомидни чағир кўзлик тарзида тасвирлайди. Инсон табиати, характери адиб наздида унинг ташқи кўринишидаги белгиларида акс этади. *Келишган сўзи кўзга нисбатан ишлатилганлигини фақат Қодирий ижодидагина кўрамиз. “Хушбичим”, “бичими тўғри” маъноларини берувчи бу ифода аксарият ҳолларда қадди-қоматга нисбатан қўлланилиши маълум. Аммо барча ижобий характерга эга, “пардозланган” сўзлардан Отабек образини яратиш ёзувчининг асосий вазифаси эди.*

Эвфемик мисоллар, айниқса, сиёсий ҳаётга оид масалаларда кўп қўлланилганини ҳис этиб турамиз: *Саидовлар учун илгарилар бу хилда “ҳалол касб” билан кун кўриш мумкин бўлса бўлгандир; аммо энди, айниқса бу кун, яъни ёруғ очиқ кунда ўғрилиқ?! (А.Қодирий. “Луғат пудратчилиги ва қуруқ расмият”)*

Ўша давр муҳити “ёпиқ” ифодаланган юқоридаги жумлада *ёруғ очиқ кун сўз* бирикмаси қўлланишида сиёсий мавсумни янги нутқий бирлик билан ифодалаганлигини кўрамиз. Яъни бу бирикма “демократия, ошқора-лик, адолат равнақ топган бир давлатда ўғрилиқ қилиниши ажабланарли ҳол” маъносини бераётир. Абдулла Қодирий учун қулай усуллардан бўлган пичинг эвфема қўллашга асос бўлиб хизмат қилмоқда. Бу билан ўша давр сиёсатининг носозлигидан шикоят мазмуни англашилаётир. Шу ўринда бир жумланинг ўзида бир сўзни икки бора такрорламаслик мақсадида синоним – *ўғри сўзининг “ҳалол касб” эвфемаси ҳам* берилади. Натижада, пичинг маъноси юзага чиқади.

Ёзувчи ижодида бош сўзни ажратиш қийин бўлган ва бунда матн мазмунидан келиб чиқиш лозим бўлган ҳолатларга ҳам дуч келинади. Масалан, *“Рўзгор” деган сўз “чор ишқал”нинг биринчиси. Нима бўлганда ҳам бу “ишқал”дан чиқиш керак. Ғўзакентдан колхозчилар учун бугдой сотиб олинади. Бугдой у қадар иззатталаб бўлмаса ҳам, Ёрқориев бугдойни “истик-бол қилиш” учун ячейка қотиби Қобиловни йўлга чиқаради. Лекин... лекин шу қадар иззат ва эҳтиёж билан келтирилган бугдойнинг вазни кўтилмаганда 240 кг. кам келади. Ёрқориев ҳам бунга “таасуф” баён қилиб, акт билан “таъзия” изҳор қилади (А.Қодирий. “Ўзи хон, кўланкаси майдон”)*. Бутун контекст мазмуни ўғирлик ҳақида эканлиги маълум. Қолаверса, чиройли сўзларни ишлатиш билан бир қаторда, улар қўштирноқ ичига олинади. Юқорида айтганимиздек, ёлғиз эвфемадан фойдаланилмай, киноя қилиниб, дисфемик кайфият уйғотилган.

А.Омонтурдиев сиёсий публицистик услубдаги ҳар қандай танқидий тушунчаларни ҳамма вақт ҳам ошқора ифодалаб бўлмаганлигидан баъзан мажозийлаштирилишини таъкидлайди ва юмшоқ – “ёпиқ” шаклда ишлатилган ҳар қандай эвфемик ифода воситаларини сиёсий-бадиий ёки

сиёсий мажозий эвфема деб аташ мумкинлигини айтади. Масалан, *Танқид қилган кишиларнинг хотинлари чопиқ вақтида ишлаб турган жойидан ҳайдалади (чунки бунда иш нуқтаи назаридан эмас, нафсоният нуқтасидан иш юрийди)*. (А.Қодирий. “Ўзи хон, қўланкаси майдон”). Айни жумладаги қўпол мазмун ҳар қанча эвфемалаштирилган бўлмасин, пичинг ҳавоси уфуриб турганини ва мазмунини юмшата олмаётганини сезиб турамиз. Интим муносабатга алоқадор эвфемик воситаларни А.Омонтурдиев ўзининг “Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати”га тўплаган, улар сирасига халқ орасидаги 150 дан ортиқ иборани киритган. Аммо Абдулла Қодирийнинг юқоридаги иборасида шу мазмунни берувчи эвфеманинг янги, ҳеч қаерда учрамаган ўзига хос шакли кашф этилган.

“Лавозимдан кетиш” тушунчасига мисол: “*Бу маълумотни олгач кечакундуз: “Эй бор худоё, Керенский ҳукуматини қиёматгача оёгдан йиқитма!” деб дуо қилмоқга киришди*”. (А.Қодирий. “Тинч иш”) Ёки *Баракалла бошавойинга, баракалла бошавойинга, хун қилунти-да! Оқ подшоҳлигини бурнидан чиқарибди... Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хо-о-о...* (А.Қодирий. “Отам ва большевик”)

Давр тақозосига кўра, рус сўзига нисбатан иззат-ҳурматни англатувчи эвфемалар кўп бўлган. Мисол учун, *оғамиз, улуғ оғамиз, катта миллат каби. Рус туралари сути оплоқ ва ширин сизирларни қўлдан чиқаришини истармиди?* (Чўлпон “Кеча ва кундуз”). Юқорида келтирилган мисоллар кишида табассум уйғотгани баробарида, таассуф, миллатнинг кечираётган турмушига нисбатан ачиниш ҳиссини ҳам беради.

Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, шоҳ Машираб марҳумларининг қабрларини бузуб наъшларини² Татаристонга кўчирилганда ўзбеклар чурқ этмай, балки кўмак берурлар. Навоийнинг татарми ва ё ўзбекмилиги масаласи алоҳида бир ўлтиришда ҳал қилинур (А.Қодирий. “Билдиришлар”).

Кулгига чақирувчи “пора”, “нобон келишув”, “яширин савдо” тушунчаларини берувчи *ҳал қилинур* бирикмасини алоҳида бир ўлтириш ибораси орқали янада бўрттирилиб, фикрда салбий муносабатнинг, ғайриоддий ҳаракатнинг эвфемик ифодасини бераётир.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар

1. Эвфемизм нима?
2. Эвфемизмни мавзувий таснифланг.
3. Эвфемизмнинг структурал таснифи ҳақида гапиринг.
4. Сўз-эвфемага мисол келтиринг.

² Наъш – жасад

5. Эвфемик бирикма хусусида нималар дея оласиз?
6. Гап-эвфема нима?
7. Маънодош-эвфемага мисол келтиринг.
8. Шаклдош-эвфемага мисол келтиринг.
9. Зид маъноли эвфемага мисол келтиринг.
10. Эвфемик бирликнинг маъно кўламига кўра таснифи ҳақида гапиринг.
11. Эвфемизмнинг метафорик, метонимик, синекдохик, вазифадошлик асосида маъно кўчиш усулларига мисоллар келтиринг.
12. ИмPLICIT эвфема нима?
13. Эвфема қўллаш маҳорати хусусида нималар дея оласиз?
14. Портрет эвфемаси нима?
15. Бадний эвфема деганда нимани тушунасиз?
16. Публицистик эвфема қандай ҳолатларда қўлланилади?

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАШҚЛАР

1-машқ. Гаплардаги кўчма маъноли бирликларни аниқланг. Бу бирликлар ифодалайдиган денотатларнинг асл тушунчасини топинг. Кўчма маъноли бирликларни иккига ажратинг: а) денотатни “юмшоқ” ифодалаган бирликлар; б) услубий бўёқ учун фойдаланилган бирликлар. Бирликнинг маънони “юмшоқ” ифодалаши сабабини тушунтиринг.

1. *Бунга ўхшаган бир кам юзлар боплаяпти-да, жамиятни.* (С.Аҳмад.)
 2. *Сотиболдиннинг хотини оғриб қолди.* (А.Қаҳҳор.) 3. *Ёпиқликда кун кечириш азобини мендан сўранг.* (Шукрулло.) 4. *Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёғидан хотиржам бўлингиз.* (А.Қодирий.) 5. *Бу қиз не-не орзу-умидлар билан у билан бир ёстиққа бош қўйди.* (А.Жума.) 6. *Бу киши кимингиз? – деб сўраган саволига жавоб топишга улгурмаган эдим, ўзи ёрдам қилди: – Аҳлиятингизми? – Ҳа, аҳлиятим деб қутулдим.* (Чўлпон.) 7. *Ҳозир яна унинг бўйида бўлган, уч ойдан кейин фарзанд тугилиши керак.* (П.Қодиров.) 8. *Ўғрилар эса баҳузур “иш”ни давом эттирдилар.* (А.Қодирий.) 9. *Столнинг устига тентак сувни келтириб қўйди.* (С.Сиёев.) 10. *Нурматжон магазиндан ароқ олганида “уйга бориб, ёнбошлаб майдалайман”, деб ўйлаган эди.* (С.Аҳмад.)

2-машқ. Берилган гаплардаги эвфемик маъноли бирликларни аниқланг. Бу бирликларни қуйидаги белгилари асосида таснифланг: а) маъно кўламига кўра: моносемантик эвфемик бирлик, полисемантик эвфемик бирлик; б) лексик-семантик муносабатига кўра: шаклдош, маънодош, зид маъноли; в) шаклига кўра: сўз (ибора) шаклидаги эвфемик бирлик, бирикма шаклидаги эвфемик бирлик, гап шаклидаги эвфемик бирлик.

1. Соқолига оқ тушган Деҳқон ота минбарда. (Ҳ.Олимжон.) 2. Ўтирганларнинг ҳаммаси оқ ичиди (Мирмуҳсин.). 3. Хумса семизинг келдикеттини фақатла оқсоқол билан сугорар экан. (А.Қодирий.) 4. Бугун ёши олтинчининг нари-берисида бўлган ёки умри вафо қилмай ҳаётдан қўз юмган “иккинчи авлод” деб аталмиш оқсоқолларимиз ҳақида гапирамиз. (Ў.Ҳошимов.) 5. Ўзингизга маълум, 6 йилдан бери келингиз билан... Энди алмаштирай десам, бир ёғи Шамси акамларга қариндош. (Н.Амин.) 6. Жўн одамлар қаторида одам ўлдириб юрдим, дегин? (А.Қодирий.) 7. Салимхоннинг ёнига чўккалаб, – занжирни шиқирлатсам ҳам, деворни йиқитиб кирсам ҳам, эрта-индин тўртта солдат олдига тушамиз. (А.Қаҳҳор.) 8. Ҳа, ўша Шоназар ака беш йил олибди. (Н.Амин.) 9. Хоним, муборак бўлсин, қизингиз ўнгайгина қутилди, ўғилгина экан. (М.Козимий.) 10. Мен сени ҳалол йўлдош қиламан деган эди. (Чўлпон.)

СЕМИНАР МАШҒУЛОТИ

Режа:

1. Тилшуносликда эвфемизмларнинг ўрганилиши ҳақида.
2. Эвфемик маъноли бирликларнинг таснифи масаласи.
3. Бадиий матида эвфемик маъноли бирликларнинг қўлланилиши.

Семинар машғулотида қўйилган масалаларга тайёрланиш учун услубий тавсиялар

1-масала. Эвфемизм ҳақида. Европа тилшунослигида эвфемизмларнинг ўрганилиши. Ўзбек тилшунослигида эвфемизмларнинг ўрганилиши. Н.Исмамул-лаевнинг қарашлари. А.Омонтурдиевнинг ишлари.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. — Т.: Фан, 2002. — Б. 146.

2. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. — Термиз: НС, 2000. — Б. 128.

3. Омонтурдиев А.Ж. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати. — Т.: Фан, 2006. — Б. 134.

4. Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирий асарларида қисқача эвфемик ва дисфемик маъноли бирликлари луғати. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. — Б. 64.

5. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. — Тошкент, Мумтоз сўз, 2011, Б.119Б127.

6. Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати: Филол.фан.ном. ...дисс. — Т.: 2012.

2-масала. Лисоний тасниф ҳақида. Ўрганиш объектининг серқирралиги ва тилшуносликда эвфемизмларни таснифлаш муаммоси. Эвфемизмларни таснифлашда тасниф белгисини танлаш масаласи. Ўзбек тили эвфемизмларини мавзувий таснифлаш масаласи. Ўзбек тили эвфемизмларини семантик таснифлаш масаласи. Ўзбек тили эвфемизмларини структур таснифлаш масаласи.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Исматуллаев Н. Ўзбек тилидаги эвфемизмлар ва уларнинг классификациясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964. № 1. – Б. 57.

2. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси. – Тошкент: Фан, 2006.

3. Қодирова Х.Б. Шахсни англатувчи эвфемик воситалар // XX асрда шахс камолоти муаммолари. – Тошкент, ? 2010 йил, 17 февраль, Б.163-165.

4. Омонтурдиев А.Ж. Эвфемик омонимияга доир // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. 1-қисм. – Т.: Университет. 2002. – Б. 70-73.

5. Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. – Б. 22-25.

6. Қодирова Х.Б. Abdulla Qodiriy ijodida evfemik omonimiya // Айюб Ғуломов ва Ўзбек тилшунослиги масалалари (Илмий мақолалар тўплами). – Т.: Университет, 2009. – Б. 87-90.

7. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011, Б.119-127.

8. Қодирова Х.Б. Маънодош эвфемалар // Айюб Ғуломов ва Ўзбек тилшунослиги масалалари (илмий тўплам). – Тошкент: 2010 йил. Б. 75-77.

3-масала. Бадий эвфемизм бадий маҳорат маҳсули сифатида. Эвфемизмларда миллий менталитетнинг намоён бўлиши. Атоқли адибларнинг эвфемизмларни қўллаш хусусиятлари. Публицистик эвфемия ҳақида. Публицистик эвфемияда шахс тавсифи. Тарихий шахсларга нисбатан қўлланган эвфемизмлар.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. – Б. 22-25.

2. Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати: Филол.фан.ном. ...дисс. – Т.: 2012.

3. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 65.

АДАБИЁТЛАР

Асосий адабиётлар

1. Исматуллаев Н. Ўзбек тилидаги эвфемизмлар ва уларнинг классификациясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964. — № 1. — Б. 57.
2. Исматуллаев Н. Эвфемизмларнинг луғат составини ва сўз маъноларини бойитишдаги аҳамияти // ТошДПИ илмий асарлари, 1964. 2- китоб. — Б. 3-12.
3. Менглиев Б., Сайфуллаева Р. ва бошқ. Миллий тилшунослик мустақил ривожланиш йўлида // Маърифат, 2007.
4. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. — Термиз: НС, 2000. — Б. 128.
5. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси. — Тошкент: Фан, 2006. — Б. 65.
6. Омонтурдиев А.Ж. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати. — Т.: Фан, 2006. — Б. 134.
7. Омонтурдиев А.Ж. Эвфемик омонимияга доир // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. 1-қисм. — Т.: Университет. 2002. — Б. 70-73.
8. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. — Тошкент: ФТМ, 2009.
9. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. — Т.: Фан, 2002. — Б. 146.
10. Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. — № 6. — Б. 22.
11. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1983. — Б. 148.
12. Қодирова Х.Б. Abdulla Qodiriy ijodida evfemik omonimiya // Айюб Ғуломов ва Ўзбек тилшунослиги масалалари (Илмий мақолалар тўплами). — Т.: Университет, 2009. — Б. 87-90.
13. Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирий асарларида қисқача эвфемик ва дисфемик маъноли бирликлари луғати. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. — Б. 64.
14. Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати: Филол.фан.ном. ...дисс. — Т.: 2012.
15. Қодирова Х.Б. Маънодош эвфемалар // Айюб Ғуломов ва Ўзбек тилшунослиги масалалари (илмий тўплам). — Тошкент: 2010 йил. Б. 75-77.
16. Қодирова Х.Б. Шаҳсни англатувчи эвфемик воситалар // XX асрда шахс камолоти муаммолари. — Тошкент: 2010 йил, 17 февраль, Б.163-165.
17. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. — Тошкент, Мумтоз сўз, 2011, Б.119-127.

Қўшимча адабиётлар

1. Артюшкина Л.В. Семантический аспект эвфемистической лексики в современном английском языке: Дисс...канд. филол. наук. — М.: 2002. — С.157.

2. Бердова Н.М. Эвфемизмы в свете теории вторичной номинации. Дисс... канд. филол. наук. – М.: 1998. – С. 148.
3. Исмаилов Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Т.: 1963. – С. 19.
4. Крысин Л.П. Эвфемизмы с современной русской речи. Русский язык конца столетия. – М.: ЭКСМО, 1996. – С. 432.
5. Москвин В.П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка. – М.: 2007. – 264 с. // <http://urss.ru/cgi-bin/db>.
6. Омонтурдиев А.Ж. Бир сўз луғати. – Термиз: Жайхун, 1996. – Б. 45.
7. Потапова Н.М. Краткий обзор некоторых исследований эвфемизмов. Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв.ред. В.В.Красных, А.И.Изотов. – М.: МАКС Пресс, 2007. – Вып. 34. – С. 108-110.
8. Сат Ш.Ч. Табу и эвфемизмы в тувинском языке // Советская туркология. – Баку, 1981. – С. 266-268.
9. Шахжури К.К. Эвфемизмы и их роль в изменении значения слов: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Тбилиси: 1956. – С. 17.

ДИСФЕМИЗМЛАР

Режа:

- 1.Дисфемизмнинг ўрганилиш тарихи.
- 2.Дисфемизмнинг таснифи.
- 3.Дисфемик маъноли бирликларнинг қўлланиш хусусиятлари.

Таянч тушунчалар:

дисфемизм, жаргон, арг, мавзувий тасниф, структурал тасниф, сўз-дисфема, бирикма-дисфема, гап-дисфема, маънодош-дисфема, шаклдош-дисфема, зид маъноли-дисфема, моносемантик дисфема, полисемантик дисфема, дисфема қўллаш маҳорати, бадиий дисфемизм, сиёсий тушунча дисфемизми

Дисфемизмнинг ўрганилиш тарихи. Эвфемизмнинг акси ҳисобланган дисфемизм ҳодисаси ҳам қадимдан мавжуд бўлган бўлса-да, эвфемизмдан фарқли ўлароқ, кам ўрганилган. Бунинг сабаблари эса юқорида айтилганидек, маданий мулоқот меъёрларидан излаш муҳим. Чунки улар бадиий адабиётда, маданий мулоқот муҳитида одоб нуқтаи назаридан берилиши мумкин бўлмаган бирлик сифатида қаралган. Одатда, тилшуносликка оид луғатларда дисфемизм хусусида алоҳида тўхталинмай, унга эвфемизм бўлимида йўл-йўлакай изоҳ берилиб кетилади. Бунга мисол сифатида В.Н.Ярцева таҳрири остида чоп этилган “Лингвистический энциклопедический словарь”ни олиш мумкин. Унда эвфемизм хусусида сўз кетганда

йўл-йўлакай “услубий ва эмоционал бетараф сўзни нисбатан қўпол, ноқулай сўз билан алмаштириш” дея таърифланади ва *унасть* сўзининг дисфемизми сифатида *загреть, заплакать* сўзининг дисфемик варианты сифатида *расопливаться, ўлмоқ* сўзининг дисфемик кўриниши сифатида *сыз-рать в ящик* бирикмаси берилади.

Дастлаб, Оврупо тилшунослари эътиборини тортган айни ҳодиса Видлак, Жельвис, Кацев, Шейгаль, Allan, Giezek каби олимларнинг ишларида ўз аксини топади. Уларда таъкидланишича, дисфемизмларнинг эвфемизм билан ўхшаш томони шундаки, денотатга маълум коннотатив мазмун юклайди, тил сатҳида синонимик қаторни ташкил этади, эвфемизм билан бирдек қадимий жараён ҳамда нутқий ҳодиса сифатида қаралади.

Дисфемизмга О.С.Ахманованинг “Тилшунослик атамалари луғати” деб номланувчи луғатида қисқача изоҳ бериб кетилади. “Дисфемизм (какофемизм) *исп. disfemismo*. Троп. муайян матндаги предмет, нарс-ҳодиса номини нисбатан қўпол, вульгар ифода билан алмаштириш. Зидди: *Эвфемизм...*”

Дисфемизм иккинчи жаҳон урушидан кейингина турли иллатлар (гиёҳвандлик, фоҳишабозлик, ўғрилиқ, етимлик) авж олгач, эвфемик бирликлар қаторида нутқ сатҳида етарли даражада ўз ўрнига эга бўла бошлайди ва тилшунослик тадқиқ манбаига айланади.

Д.Лоуренс ва бошқа тадқиқотчилар томонидан сўз эркинлиги ва очиқлик ёқланар экан, уларнинг фойдали томонлари таъкидланади. Масалан, нохуш тушунча қанчалик беркитилса, шунчалик қизиқарли бўлиши, ёмонликни тақиқлаган сайин унга эътибор кучайиши ва самараси тескари бўлиши мумкинлиги эътироф этилади. Бу эса ўз-ўзидан, маълум маънода эвфемизациянинг қисқаришига олиб келади. Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда дисфемизм мавзуси юзасидан Европа мамлакатлари тадқиқотчилари томонидан бирмунча ишлар қилинаётганлиги кўзга ташланади. Жумладан, А.Н.Резанова инглиз тили дисфемизмларини ўрганар экан, дисфемизм тарихи, бадий нутқдаги вазифалари, лексик-семантик таҳлили ва таснифини амалга оширади. Дисфемизмга ҳам асосан нутқда рўй берадиган нолисоний омил сифатида қараш лозимлиги, у денотат салбий таъсирининг кучайиши эканлиги эътироф этилади: “Дисфемизм – денотатни (таҳқирловчи, у ёки бу тарздаги оттенкали) салбий бўёқдор сўз билан ифодалаш.” Шунингдек, Т.В.Бойко, Т.С.Бушувалар дисфемизмни эвфемизм билан ёнма-ён тадқиқ этадилар.

Муайян миллатнинг яшаш тарзи, этник тараққиёти, тарихий даври билан боғлиқ равишда тил ва нутқда шаклланган бирликлар тадқиқи ба-

ғишланган ишларда ҳам маълум маънода дисфемия хусусида алоҳида бўлимлар ажратилиб, унинг моҳияти, лексик қатлами, нутқий хусусияти тавсифланган. Бу ҳам бўлса, ХХІ асрнинг илк даврларида ҳимоя қилинган ишларда кузатилади. Масалан, О.В.Потапова белорус, рус ва поляк халқи тилининг ХІХ асрлардаги этник қолипни ўрганар экан, шундай ёзади: “Этноминация муҳотида лексемаларнинг услубий фарқланиши муҳим роль ўйнайди. Айнан “этник жамоага хослик” маъноли лексемага муайян бўёқ бериш ушбу ЛСГ ичида синонимлар вужудга келишига сабаб бўлади. Бунда икки усул қўлланади: эвфемизация ва дисфемизация” деб ҳисоблайди.

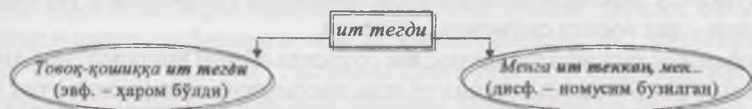
И.П.Пасечникова ҳозирги немис тилида уруш ва тинчлик тушунчаларининг моҳияти хусусидаги тадқиқот ишида ҳам эвфемизм ва дисфемизмларга тўхталади: “Уруш ва тинчлик кутбий феноменларининг баҳо категоризацияси субъектнинг ўз ва *бегона* архетипик социомаданий зиддиятига мўлжалли билан шартланган бўлади. Функционал планда муайян вазиятдаги уруш ва тинчлик баҳоси амбивалентлиги бўлиши мумкин. “Социал ёвузлик”нинг “яхшиланиши” ёки ёмонлашуви”ни таъминлайдиган эвфемизация ва дисфемизация шаклидаги тадқиқ дихотомиясида баҳо вариациясида элементларнинг негатив компонентга муносабати истисно қилинмайди».

Миллий менталитет ифодасида эвфемизмга бўлган эҳтиёждан нобоп воқелик ёки шахсни салбий бўёқ билан бериш, ҳақиқатни рўй-рост тасвирлаш истаги гоҳ устун келиб, қўпол, ноўрин тил бирликлари билан маълум замон носоз сиёсати, номақбул кишилари танқид остига олинади. Гўёки бу билан уларга кучли зарба берилади, ахлоқий мезонлар билан мувофиқлашишга – тарбияга чақиради.

Дисфемизация тил бирликларининг прагматик маъноси бўлиб, у эвфемизацияга зид туради. Бунинг сабаби – дисфемизация ҳодисасининг баъзан ижтимоий, баъзан эса индивидуал стеротиплар билан боғланиши. Дисфемизация лексемаларнинг нутқий қўлланиш дифференциациясини ҳам келтириб чиқаради. Бу эса, ўз навбатида, контекстуал маънодошлик қаторининг бойишини ҳам таъминлайди. Матн, боғлиқ қуршов ва нутқий вазият маънодошлик қатори муваққат аъзоларининг шу қатордаги ўрнини белгиловчи ижтимоий омилларни мустаҳкамловчи воситадир.

Бадий нутқдаги дисфемизацияни индивидуал усул (приём) сифатида баҳолаш мумкин. Бу индивидуаллик эвфемиядаги индивидуалликка нисбатан бирмунча устуворлиги билан характерланади. Фақат “прагматика нуқтаи назаридан тегишли тил воситасининг эвфемиклиги ёки какофемиклиги кузатувчи (тингловчи)га боғлиқ бўлади” (А.Дабровска). Масалан, кўпгина европа тилларида учрайдиган *француз касаллиги* (сифилис) эвфе-

мизми бошқа тил вакиллари томонидан эвфемизм сифатида, айрим этник муҳитда дисфемизм сифатида қаралиши мумкин. *Швабы, французы, пруски* атамалари “ҳашарот” маъносида ҳам эвфемизм, ҳам дисфемизм сифатида қабул қилиниши мумкин”. Зеро, бирликлардаги дисфемик маъно фақат муайян макон ва замон билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади ва шу асосда идрок этилади. Дисфемик маъно, эвфемизмларда бўлгани каби асосан этник стереотиплар билан боғланади ва белгиланади. Масалан:

Эвфемизм деб қаралаётган бирлик кишида дисфемик таассурот уйғотаётгандек туюлади. Бу – табиий. Полисемантик, айна вазиятда, инсонга нисбатан қўлланилаётган *ит* сўзи ҳар икки ҳолатда ҳам ҳақоратни билдиради. Бу эса дисфемизмнинг шартларидан бири. Бироқ, давр муҳити, сўзловчи маданиятидан келиб чиқиб, шунини айтиш керакки, “ҳаром бўлмоқ” маъносини айнан ифодалаш образ характериға мос бўлмаганидан *ит тегди* эвфемик маъноли бирлиги қўлланади. Чунки ўтган аср бошидаги давр муҳитида ислом ҳукмрон мафкура бўлган бир шароитда *ҳаром бўлмоқ* жуда қўпол, ўта нохуш ифода сифатида қаралган. Ҳаром қилинган нарсаси шарият арконларига мувофиқ қатъий тақиқланган, демак, бу сўзни ишлатиш ҳам эвфемизацияни тақозо қилганлиги ҳақида хулоса чиқаришга асос бўлади. Унга нисбатан жуда нозик бўлмаса-да, бошқа — айтиш у даражада қийин бўлмаган вариантини қўллаш эҳтиёжи туғилган бўлса, ажаб эмас. Иккинчисида ҳам айтишга тили бормаслиқ ҳолати мавжуд, бироқ бу ўринда О.В.Потапова таъкидлаганидек, инсоннинг итга менгзалиши тингловчи нуқтаи назарида дисфемик таассуротли бўлиши мумкин. Бу ўринда дисфемизация сценарийси бир неча босқичдан иборат эканлигига эътибор қаратиш лозим бўлади. *Бировни мажбур қилиши* – воқеликнинг асл атамасига нисбатан эвфемик либос, бироқ *бировнинг номусига тегishi* бирикмасига нисбатан эса дисфемик, *номус бузилган* бирикмасига нисбатан *ит теккан* ибораси дисфемикдир. Қўринадик, гарчи нутқий характерга эга бўлса ҳам бир денотатив мазмун ифодаловчи эвфемик ва дисфемик бирликларни ўзаро қиёслаш асосида уларнинг нисбий эвфемиклик ва дисфемиклик қиймати баҳоланади. Демак, мазкур бирликларга муносабат билдирганда нисбийлик тамойилига таяниш мақсадга мувофиқ.

Дисфемизмларнинг таснифи. Дисфема – денотатга субъектив муносабатнинг манфий томонга кетиши билан боғлиқ прагматик ҳодиса. Бу, ал-

батга, унга адабий тилда ўрин йўқ дейишга асос бўла олмайди. Дисфемик маъноли бирликлардан тингловчида воқелик ёки шахс ҳақида кучайтирилган салбий таассурот қолдириш учун фойдаланилади, бироқ бу ҳолат уни шу жиҳатдан ўрганишга, таҳлил ва талқин этишга, қолаверса, тасниф этишга асос йўқлигини, мақсад номаълум эканлигини, эҳтиёж сезилмаслигини кўрсатмайди. Муаммо шундаки, ҳақиқатан ҳам дисфемизм мутлақ алоҳида бирликлар тизими эмас, бундай бирликларнинг дисфемик қиймати нутқий, у эвфемизм билан бир системада, шу билан бирга, унга қарама-қарши – зид восита сифатида қаралади.

Дисфемизм таснифи тилшунослик соҳасида айрим ишлардагина амалга оширилган. Масалан, инглиз тилида дисфемизм лексик-семантик жиҳатдан қуйидагича тасниф қилинади:

– ўлим, касаллик, жисмоний ва маънавий нуқсонларни билдириб келувчи дисфемизмлар;

– кенг доирадаги жиноий гуруҳлар билан боғлиқ дисфемизмлар;

– инсон нуқсонлари билан боғлиқ дисфемизмлар;

– миллатга мансуб дисфемик номлар;

– худо, иблис (шайтон), черков маросимлари билан боғлиқ дисфемизмлар.³

Шуни айтиш керакки, унинг ҳам эвфемизм каби мавзуй гуруҳлари, лексик-семантик йўналишлари, ижтимоий-тарихий келиб чиқишга кўра турлари мавжуд.

Дисфемизмлар эвфемизмлар билан муносабатдош бўлганлиги сабабли улар таснифида ҳам эвфемизмлар таснифидаги каби айрим омиллар таянч бўлиб хизмат қилади.

Дисфемик маъноли бирликларнинг мавзуй гуруҳлари. Дисфемик маъноли бирликлар кам ва шу жиҳатдан унинг мавзуй гуруҳлари доираси ҳам асосан сўкиш, ҳақорат, қарғиш, киноя, масхара тушунчаларини ифодаловчи воситалар билан чегараланади.

Сўкиш ва ҳақоратни ифодаловчи дисфемик ифодалар. Аёл кишига нисбатан айтиладиган *сочи узун, ақли қисқа* ибораси асосидаги *ақли қисқа* дисфемик маъноли бирлиги характерли аҳамиятга эга. Қўштирноқ ичида берилаётган бирикма аҳмоқ, фаросатсиз, оми аёлларни ҳақорат қилишда ишлатилган бўлиб, шаклга кирган иборанинг қисқарган вариантыдир. Масалан, *Келин кўриб юрган ва келин бўлган «ақли қисқа» хотун-қизлар*

³ Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф... канд. филол. наук. — Санкт-Петербург, 2008. — С. 20.

нинг утакасини ёриб, нечталарининг болаларини туширди. (А.Қодирий. «Маҳкамаи шарғияда ҳолва талқон масаласи»)

Ақли тушдан кейин кирган (масаланинг моҳиятига кеч тушунадиган) иборасида “аҳмоқ”, “оми”, “фаросатсиз” тушунчаларининг янги талқиндаги дисфемик шакли акс этади. Айни тушунчанинг *пўкак бош* ифодаси ҳам ҳақоратни англатиб келади. Бир қарашда *пўкак бош* юқоридаги бирликлар каби воқеликнинг бошқа ифодаси бўлганлиги сабабли эвфемик қийматга эгадек тасаввур уйғотади. Ҳолбуки, *аҳмоқ* инсоннинг белгиси, *пўкак* эса жонсиз нарса эканлиги, инсоннинг жонсиз нарсага қийслаётганлиги унинг дисфемиклигини кўрсатади. Шунингдек, *ит* сўзининг ўзи ҳам “бадфеъ”, “бадхулқ” тушунчаларини бергани боис, айни ифода турли кўринишларда қўлланилади, масалан, матн ичида *ит эмган*, *ит*, *итбачча*, *итланиш*, *ит-мушук*, *сакибедум* каби воситалар бадий образ нутқида ҳақорат сифатида намоён бўлади.

Қарғиш англатувчи дисфемик ифодалар. Қарғиш ўз-ўзидан дисфемик кайфият уйғотади. “Ўл” тушунчасига нисбатан қўлланилган *аптидан бузилсин*, *жойи жсаҳаннамдан белгиланадир*, *жойинг жаннатда бўлсин*, *икки юзи қаро бўлсун* каби ифодалар бирмунча юмшоқроқ, қайсидир маънода “ўралган” роқ эканлиги хусусида эвфемизм хусусида сўз кетганда фикр билдирилган эди. Бироқ *ҳаром қотсин*, *гўрсўхта* ифодаларида *ҳаром* ва *гўр* сўзлари мавжудлиги туфайли ва маълум давр муҳити нуқтаи назаридан қўполроқ бўлганлиги сабабли дисфемик ифода сифатида намоён бўлади.

Шунингдек, *қақишагир*, *уйинг куйсун*, *лаби бичилмай ўлсин*, *хумпар* каби дисфемик маъноли, қарғишни англатувчи ифодалар *худобеҳабар*, *юзи қаро*, *уволи тутсин*, *оқпадар* каби эвфемик маъноли қарғиш ифодаларига нисбатан қўпол оттенкага эга.

Масҳара, киноя англатувчи дисфемик ифодалар. *Қўтир итнинг кейинги оёғи бўлмоқ* (ҳеч нарсага арзимайдиган одам): «*Қалам гуфтоки...*»нинг шоири *тўнғуз қўнсачи*, *мани етти йилдан бери бекорга сарсон ва сарғардон қилди*, *ҳаром тукимга турмайдиган ҳашпара маҳсимлар ёруғ дунё орзу-ҳавасининг ариши аълосигача бориб етканларида*, *ман қўтир итнинг кейинги оёғи ҳам бўлолмадим*. (А.Қодирий. «Маслаку мақсаддан шаммаи изҳор (озгина арз)»)

Маълумки, *ҳомиладор* ифодасининг асосан ҳайвонларга нисбатан қўлланиладиган *бўғоз* ифодаси ҳеч қандай бўёққа эга эмас. Бироқ айрим ҳолларда у инсонларга нисбатан ишлатилиб, дисфемик моҳият касб этган. Масалан: *Бу ердаги болалари аҳволларидан сўрасалар*, *алҳамдулиллоҳ*, *улар ҳам эрқагу ургочи*, *бўғозу қисир* дегандек *уйнаб-қулиб* юрийдирлар. («Масков хатлари», Диёри бакр. 219-б.)

“Айтмаган жойга йўнмаган таёқ” ҳам бўлиб оладирлар (чақирилмаган меҳмон), *аллақайси гурга қочди* (ўзини олиб қочди; четга олди), *маймулик* (иккиюзламлилик) каби иборалар таркибида *таёқ*, *гур* бирликлари қўлланилганлиги ҳамда ҳайвон характерида мавжуд феълнинг инсонга нисбатан ишлатилганлиги туфайли дисфемик ибора сифатида қаралади.

“Ўткан кунлар” романида атрофдагиларнинг Отабекка нисбатан масҳаромуз кайфияти тасаввурни қуйидагича тасвирланади: *Ул биринчи сўроқдаёқ — «учиб қўниб қабул қиламиз» деб жавоб бермакчи бўлса ҳам, бироқ халқнинг «ўлиб турган экан» деб қиладиган таънасидан чўчиб жавоб бермайдир* (Ўткан кунлар. 56-б.). Бу ўринда “ўл” тушунчасидан фойдаланилганлигининг ўзиёқ дисфемик кинояни юзага келтиради.

Дисфемик маъноли бирликларнинг лексик-семантик муносабатлар асосидаги таснифи. Дисфемик маъноли бирликлар ўзаро лексик-семантик муносабат ҳам ҳосил қилади. Айниқса, улар сирасида нутқий характердаги маънодошлик, зид маънолилиқ ҳолатлари кўпроқ кузатилади.

Маънодош дисфемик бирликлар. Маълумки, сиёсий тушунчалар муҳит билан боғлиқ ҳолда нафақат эвфемик, балки дисфемик шаклда халқ нутқида ўз аксини топган. Ифода эвфемик хусусиятига эга бўлгани ҳолда баъзан улар қўштирноқ ичида берилгани кузатилади. Бу эса уларнинг, ўз ўрнида, тескари мазмунни ифодалашини кўрсатади. Семантик нуқтаи назардан дисфемия денотатни салбий муносабат асосида аташни ўзида акс эттиради. Масалан, Абдулла Қодирий салбий муносабатини ифодалаш мақсадида хоннинг ўзини образлар нутқидан турли дисфемик бирликлар (*“адолатпаноҳ”, “соябони марҳамат”*) орқали ифодалайди: *Ҳайҳот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳазм қилолмаганидек, «адолатпаноҳ»нинг ҳам бу тўғрида «марҳамат»лари шубҳалик.* (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”). Бу ўринда матн моҳиятидан келиб чиқиб, *адолатли эмас* демоқчи бўлинаётгани равшан. *«Соябони марҳамат» виждон кенгашига қулоқ солгучи «аҳмоқ»лардан эмасдир.* (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”) гапида Худоёрхоннинг соябони марҳаматлиги шубҳа туғдириши нашрда қўштирноқ ичида берилганлиги билан белгиланаётир.

Худайчи қуллуқ қилган кўйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турган Анварни *“ҳузури муборак”* сари йўлга солди. (А.Қодирий. Меҳробдан чаён). Бу жумлада Анварнинг хон ҳузурига бораётганлиги туфайли *“ҳузури муборак”* дисфемик бирлигидан ўз ўрнида фойдаланилган. Шунингдек, адибнинг Худоёрхонга тегишли *жаноби олий* дисфемик бирлиги ҳам матн ичида вазиятга боғлиқ ҳолда келади: *Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаган, ҳамма раъият «жаноби олий»ни кутиб муҳташам дарбозага куз тикканлар эди.* (А.Қодирий. Меҳробдан чаён)

Демак, дисфемик бирликлар киноявий асосда бўлиб, нашрда қўшгирноқ ичига олинishi билан ҳам характерланади. Масалан, “*Соябони марҳамат*” қўштирноқсиз эвфемик восита бўлиши мумкин эди. Эвфемияда сўзловчи фикрида ижобий муносабатни ҳосил қилиш ёки салбий муносабатни юмшатиш мавжуд бўлади. Айнан шу муносабат дисфемия ва эвфемияни фарқлаш учун асос бўлади. Хусусан, бу сиёсий шахс билан боғлиқ тушунчаларда ўз аксини топади.

Зид маъноли дисфемик бирликлар. Ушбу мисолнинг ўзида икки дисфемик ифодани антонимик муносабатга қўйганлигини кузатиш мумкин: *Бу ердаги болалари аҳволларидан сўрасалар, алҳамдулиллоҳ, улар ҳам эркагу ургочи, бўғозу қисир* дегандек ўйнаб-кулиб юрийдирлар. («Масков хатлари», Диёри бакр. 219-б.)

Ҳайвонларга нисбатан ишлатиладиган “бўғоз” сўзи инсонга нисбатан қўлланади, шу ўринда “қисир” дея айти ифоданинг антонимик (“туғмаган”) шакли берилиб, ифода таъсири кучаяди.

Дисфемик бирликларнинг маъно қамрови асосидаги таснифи. Дисфемик бирликлар маъновий кўлами жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланади. Айрим дисфемик бирликлар фақат бир маънода қўлланса, бошқалари матн, қуршов талаби ва кўмагида турли маъноларни ифодалаши мумкин. Шунга кўра, маъно қамровига кўра дисфемик бирликлар моносемантик ва полисемантик бирликларга бўлинади.

Моносемантик дисфемик бирликлар. Моносемантик дисфемик маъно юкланган *пўкак бош, сакибедум, соқолинг кўксингга тўкилсин, тўнғизхона, қўтир итнинг кейинги оёғи, итдек қирган, бола ташилар* эди каби бирликлар фақат бир дисфемик маънода қўлланганлиги билан характерлидир.

Полисемантик дисфемик бирликлар. Хумса ифодаси ҳам эвфемик, ҳам дисфемик бўёққа эга бўлиши кузатилади. Ҳар иккала воқеланиш полисемантик боғланишга эга. Улардан бири кўпол тушунчани юмшатиш учун

хизмат қилса, иккинчи вариантда, аксинча, кишига нисбатан ҳақорат, қарғиш ифодалайди, салбий эмоция уйғотади.

ХУМСА 1 – дисф. лапашанг. *Юз мартаба сизга айтиб ётибман-ку, хумсани дарбозадан чиқардим, тагин қанчагача орқасидан бориб то қарвонларга қўшилиб кеткунча кутдим, сўнгра қайтиб келдим, деб.* (Ўткан кунлар. 236-б.)

ХУМСА 2 – эвф. ҳезалак. *Бинобарин, уларнинг ўйнаб кулишларига рози бўлмаган одам хумсадир.* («Ҳой, ер юткур», Диёри бакр 174-б.). Албатта, бунда полисемантикликнинг эвфемик-дисфемик характерда эканлигини таъкидлаш лозим.

Полисемантик дисфемизмларнинг метафорик, метонимик, синекдохик, вазифадошлик асосдаги кўчма маъно асосидаги кўринишлари учради.

Метафорик асосли дисфемик бирликлар. Дисфемик кўчимда метафоризация муҳим ўрин тутди. Айниқса, метафорик ва метонимик номинация алоҳида мавқега эга. Аксарият дисфемик бирликлар инсонни кўпинча бирор ҳайвонга ўхшатиш асосидадир. Юқорида таҳлил қилинган *ит* сўзи билан боғлиқ тушунчаларнинг замирида аслида ўхшатиш ётади: *Биринчи май – бутун дунё меҳнаткашларининг бирлашкан байрами, бутундунё ифлосларининг бир-бирлари билан ит-мушук бўлиб ажрасишкан кунидир.* (А.Қодирий. «Биринчи май») Маъно кўчишнинг бундай усули адиб асарларининг бир неча ўринларида ўз аксини топади: *Аммо менга қолса у хумпар (Отабекни айтадир) Марғилонда хотини борлигини ҳам унутиб юборган, деб ўйлайман.* (А.Қодирий. «Ўткан кунлар») Исмни ёки шахсни англатувчи отнинг бу каби дисфемик ҳақорат шаклидаги варианты аксарият ҳолларда салбий қаҳрамонлар тилида, нутқий маданиятсизлик натижасида юзага келганлигини кўришимиз мумкин.

Ўхшатишнинг *-дек*, *худди* каби воситаларидан фойдаланиш ҳоллари ҳам мавжуд: *Баракалла гайратларингизга, – деди Азизбек, – бу кун қипчоқлага рустамона жавоб бериб, ўзларини ҳам итдек қиргансиз.* (А.Қодирий. «Ўткан кунлар»); *Бир вақт ош-сувдан қутулиб Норпочахоним минан бир пиёла заҳарни ичиб ўлтурсам, эшикдан нортуюдек бўртиб иккита яллачи ўлгур кевотти.* (А.Қодирий. «Ширвон хола нима дейди»); *Эй-й, большевойнинг уйи куйсун, ҳожси почча, худди тош-метин, падар лаънати!* (А.Қодирий. «Тарвуз қўлтиқдан тушди»)

Метонимик асосли дисфемик бирликлар. Бирор тушунчани ифодаловчи бирлиكنи тушириб, унга боғлиқ бошқа бирлик асосида фикрни ифодалаш дисфемик бирликлар ҳосил қилишида муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, шахсни ўз номи билан эмас, балки унинг бирор сифатини билдирувчи сўз билан аташ ҳам адиб ижодида кўплаб учрайди: *Некалай дав-*

рида туркистонликлар темирийўл **чўчқаларидан** қандай туртилган-суртилган бўлсалар, 23 йилда ҳам ундан баттарроқ туртилаберсунлар. (А.Қодирий. «Тилак») Бу ўринда темирийўл назоратчилари назарда тутилаётган бўлса-да, зимдан мустамлакачилар хусусида фикр юритилаётганлиги англашилади. Шу ифоданинг синоними ҳисобланмиш **тўнғиз** бирлиги ҳам юқоридаги фикрни исботловчи мазмунни ўзида акс эттириб келганлигини ҳам кузатиш мумкин: *Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун (дафн қилинган) Туркистонимизни **тўнғузхона** қилишга ҳозирланган биз итлар яратгучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз.* (А.Қодирий. “Ўткан кунлар”)

Синекдохик асосли дисфемик бирликлар. Бунда инсон танасидаги бир аъзо ёки шу аъзо устида юз берган воқелик атамаси инсон ёки инсонни бутунлигича қамраб олган воқелик ифодаланади. Синекдоханинг бир кўриниши ҳисобланмиш айни жараён **қўзи чиқмоқ** бирлигида ўз аксини топади: *Ҳай-ҳай қандай яхши... бу дунёдан қадри йўқ мусулмон ога-иниларнинг у дунёда бундай роҳат билан кун кечиришларига ҳасад қилгучи кофирларнинг **қўзи чиқсун.*** (А.Қодирий. «Қурбон байрами») **Қўзи чиқмоқ** дисфемик бирлиги қарғиш кайфиятини уйғотиши билан бир қаторда инсонга ўлим тилашни ифодалайди. **Қўзи чиқиб ўлсин** ифодасининг қисқа варианты бўлган **қўзи чиқсин** синекдохик асосли дисфемик бирлик сифатида намоён бўлади. Соқолинг кўксингга тўқилиши ифодаси ҳам синекдохик кўчим асосидаги дисфемик бирликка мисол бўла олади.

Вазифадорлик асосидаги дисфемик бирликлар. Абдулла Қодирий ишлатган **шунгия** ифодасининг келиб чиқиши ҳам унинг асл вазифаси билан боғлиқ бўлиб, бу бошқа экинлар илдизидан озиқланадиган текинхўр ёввойи ўт эканлигига ишорадир. Ишончли оқламаслик, ношуд, хиёнаткор, бировлар ҳисобидан кун кўрадиган инсонларга нисбатан адибнинг айни ифодаси ҳақиқатда вазифадорлик асосидаги дисфемик бирлик сифатида намоён бўлади: *Қовун деб эъкамиз **шунгия** бўлиб чиқди.* (А.Қодирий. «Мунтум тарифида»)

Шунингдек, **аъз ўқмоқ, айюҳаннос солмоқ** тушунчаларни англатиб келадиغان **ҳанарашабермоқ** дисфемик бирлиги ҳам шакининг хатти-ҳаракати билан боғлиқ: *«Ўткан 25-йил самовор — чойхоналарда Пушққори ва кучукқорилар патнус қўлда, мақсад нўда **ҳанарашабериб** бизни жўда без зор қилдилар. Энди 26-йил, албатта, шў шакиларин **йўханаиб** берсин»* дейди. (А.Қодирий. «Бўлсун-бўлмасун»)

Дисфемик бирликларнинг шаклий структураси ва ўрни тасвифи. Дисфемик бирликлар шаклий структурасини кўра ҳам фариqlанади. Баъзан айрим сўз, баъзан бирикма, баъзан ган дисфемик маъно ифодалайди. Шунга

күра, сүз, сүз бирикмасы, гап шаклидаги дисфемик маъноли бирликлар фарқланади.

Сүз шаклидаги дисфемик бирликлар. Сүз шаклидаги дисфемик маъноли бирликларининг ҳам аксарияти юқорида айтганимиздек ҳақорат, қарғиш шаклида. *Бенаво, маймунлик, мочахар, муттаҳам, ошҳарами, нес, сакибедум, синглиталоқ, тирранча, тўнғизхона, ханнос, хумпар, чўчқа, шайтонхона, шунция, қақишағир, ҳез каби* бирликлар шулар жумласидан. Айримлари мавжуд тушунчанинг Абдулла Қодирий услубига хос бўлган янгича ифодаси. Масалан, халқ тилидаги *занталоқ* форсий бирликнинг адиб асарларида учрайдиган *синглиталоқ* вариантыни кўришимиз мумкин: *Сафар бўзчи Маматқулни тўхтатиб сўради: – Ўша ким, ўша? – Ўша-да, мулла эмас, синглиталоқ-да... Ўзингиз ҳам сўрай беради экансиз-да!...* (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”) Бироқ зан форсчада *сингил* дегани эмас, балки *хотин* экан, Абдулла Қодирий бунинг салбий таъсирини янада ошириш мақсадида хотиндан ҳам яқинроқ кишиси бўлмиш сингилсининг талоқ бўлишига ишора қилиб, шу бирликдан ўринли фойдаланади.

Форсий лексик бирликлардан фойдаланилганини кўп ўринларда кўришимиз мумкин. *Ит* сўзи ўрнида ишлатилган дисфемик бирликлар қаторидаги *сакибедум* ифодасида салбий отгенка бир қадар юмшагандек, чунки шу ҳайвоннинг она тилимидаги ифодаси анча қўпол эшитилиши билан характерланади. Бироқ *сак* сўзига қўшилиб келаётган *бедум* бирлиги “калта кийинган, очиқ-сочиқ, андишасиз, шарманда, бироқ бундан оз бўлса-да уялмайдиган” маъносини бериб, дисфемик хусусият касб этади: *Ана ўша лапка кўтарган сакибедуминг ҳам тўртта гўдаги билан хотинини қўйити, ит эмган, энди бир татарскасига уйланар эмиш – ҳезалак!* (А.Қодирий. «Тошпўлат тажанг нима дейди»)

Фразеологик дисфемик бирлик. Фразеологик бирликларда ҳам салбий кайфият намоён бўлади. Бу алоҳида сўз ёки сўз бирикмасы шаклидаги дисфемик бирликлардан таъсир кучининг жарангдорлиги, бир неча воситаларнинг ягона салбий фикрни бериши, аксарияти халқ тилида мавжудлиги билан ажралиб туради. Маълумки, эвфемик ва дисфемик бирликлар индивидуал хусусиятга эга. Шу маънода, улар нутқда турлича тус олиши мумкин. Дисфемизмларни матн моҳиятидан келиб чиққан ҳолда **янги тўқима фразеологик-дисфемик бирлик** ва **сўзлашув нутқида аввалдан мавжуд фразеологик-дисфемик бирликларга** ажратишимиз мумкин. Тўқима фразеологик-дисфемик бирликлар сирасига *турмушининг чирик жойи, ақли тушдан кейин кирган, чандир каби саккиз тарафдан тишиланиб* (А.Қодирий.) каби ифодаalar киради. Халқ тилида мавжуд ибораларга масалан, *онасини учқўргондан кўрсатмоқ, қумалогини кака деб юрган* (она сути оғзидан

кетмаган, ғўр), *айтмаган жойга йўнмаган таёқ* (чақирилмаган меҳмон), *боши ёрилмасдан, кўзи чиқмасдан* (бекаму кўст), *икки қўлини бурнига тийиб* каби дисфемик иборалар киради.

Сўз бирикмаси шаклидаги дисфемик бирликлар. *Халойиғи бепарҳез, қитиқ пари ўлмаган, қон ичида, жигар сўхталари, мағрур гўдак, маорифга чўл халқ* каби дисфемик маъноли бирикмалар мавжуд. Бирикманинг бир унсури иккинчи қисмига салбий оттенка бериш билан таъсир ифодасини оширади. Бироқ айрим ҳолларда алоҳида қисми фикр нима ҳақида кетаётганлигини билдирмайдиган дисфемик бирликларни ҳам кузатиш мумкин: *Мустамлакачилар «Том тепканга беш ёнгоқ – тепмаганга қўй қумалоқ!» деб маймун ўйнатқайлар.* (А.Қодирий. «Наҳс босқан экан») *Қўй қумалоқ* дисфемик бирикмасининг халқ нутқида мавжуд бўлган мақол таркибида йўқ тушунчасини билдириб келганлигини фақат контекст ичида англаб олиш мумкин бўлади. Чунки *нажас сиёсат, ҳукумат бўрилари, «сайлов» сичқонлари* каби бирикмалар маъносини англаб олиш учун матнга эҳтиёж сезилмайди.

Гап шаклидаги дисфемик бирликлар. Бадий нутқдаги айрим дисфемик маъно бутун гап орқали ифодаланади. Бундай дисфемик бирликларни гап ҳолидаги дисфемик бирлик сифатида эътироф этиш мумкин: *уйи куйсин, шайтон али қоплаган, қитиқ пари ўлмаган, ит теккан.*

Нутқ маданиятида умуман салбий таассурот қолдирувчи мақоллар саноқи. Масалан, *Бинобарин, ақлга «қарга қарганинг кўзини чуқир эканми?» деган саволлар келади; жаноблари шу иборани қандай тушундилар экан.* (А.Қодирий. «Меҳробдан чаён»)

Дисфемик маъноли бирликларнинг қўлланиш хусусиятлари. Айтилганидек, дисфемизмлар эвфемизмлар билан воқелик ёки шахсга муносабат белгиси асосида зиддиятда бўлиб, дисфемизмни қўллашдан асосий мақсад денотатга салбий бўёқ бериш ва шу билан ахборот қабул қилувчида салбий муносабат уйғотишдир.

Ўқувчи ҳис-туйғуларига таъсир қилишда газета матнлари муҳим роль ўйнайди. Зеро, оммавий ахборот воситалари пайдо бўлгандан буён ахборот бериш асосида ташвиқот-тарғибот вазифасини бажаради. Шу маънода эвфемизмларда коммуникатив зиддиятлардан қочиш мақсади устуворлик қилса, дисфемизмларда унинг акси кўзга ташланади. Дисфемизмлар кўпроқ публицистик асарларда учрайди. Чунки бу кичик асарлар фелъетон, ҳажвия ва бошқа юмористик жанрдаги асарлар бўлиб, улар, асосан, оммавий ахборот воситаларида, яъни газета ва журналларда чоп қилишга мўлжалланган. Бу эса дунё тилшунослигида дисфемизмлар кўпроқ сиёсий дискурсларда таҳлил этилиши билан ҳам белгиланади. Дисфемизмларнинг

маълум қисмигина бадий образ яратишида қўлланган бўлиб, кўпчилиги воқеликка ҳажвий муносабат билдирилган кичик асарларда учрайди. Шунга қўра, улар шартли равишда **бадий** ва **сиёсий** матнга хос дисфемизмлар сифатида гуруҳланди.

Очиқ ифода этилиши мулоқот хулқига тўғри келмайдиган тушунчаларни салбий бўёқли бошқа воситалар билан қўлланган ҳолатлар мавжуд. Фикримизча, бу контекст ичида дисфемик маъноли бирлик сифатида акс этади. Воқелик, шахс ёки нарсга ҳақида ёрқин тасаввур уйғотиш, шунингдек, ўқувчида кучли таассурот қолдириш ҳамда ўзининг муносабатини очиқ намоён қилиш мақсади дисфемизмлардан ўринли ва унумли фойдаланишни таъминлайди.

Бадий матнга хос дисфемизмлар. “Ўткан кунлар” асарининг биринчи бўлимида Ҳомиднинг Раҳмат Кумуш тўғрисида сўз очган вақтдаги ҳолатини қуйидагича баён этади:

– ...бир турлик вазиятда ер остидан жиянига қаради...

– ...Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди...

Таъқиб этмоқ бирлиги ҳеч қандай бўёққа эга эмас, бироқ, *ер остидан* сўз бирикмасида маълум маънода бузғунчилик, ғараз ниятлилиқ мулоҳазалари яширинади. Қолаверса, айнан салбий образ бўлганлиги учунми, унинг ҳар бир ҳаракати салбий таассурот қолдираверади. Шунингдек, *кузатмоқ* сўзига нисбатан олинганда дисфемик қиймати ортади. Шу бирлик ижобий образга нисбатан қўлланилганда бундай ҳолатга дуч келмаймиз: *Эрталабки чой ҳозирланган, Отабек хомуш ўтирар, Ҳасанали эса унинг ҳолини таъқиб этмоқда эди. Ёки холис вазият ёритилаётганда ҳам ўз маъносида, яъни бўёқсиз шаклда учратамиз: Ўз оғзидан эшитканимиздек Содиқ уни, Ҳомиднинг таълимотича, Қўқон дарбозасидан чиқиб то карвонларга қўшилиб олгунча таъқиб этиб борган эди.*

Сиёсий тушунчалар дисфемизми ҳақида. Газета ва журнал чоп этилишининг йўлга қўйилиши билан ҳар қандай публицист сиёсий ҳушёр ва фаол фуқаро сифатида публицистиканинг етакчи вакилларида бирига айланди.

Оммавий ахборот назариясида бугунги кунда унинг коммуникантга таъсири самарадорлигини ошириш усул ва йўллари ишлаб чиқиш бўйича жадал ишлар олиб борилмоқда. Сиёсий мавзудаги газета матнларининг таъсири нуқтаи назаридан субъект томонидан муайян коммуникатив мақсадларга эришиш учун зарур лисоний восита ва нутқий фаолиятни танлаш масаласи ҳам амалий, ҳам илмий нуқтаи назардан ҳамма вақтларда муҳим бўлиб келган. Бу эса публицистик асар муаллифи томонидан заковат ва маҳорат талаб қилган.

Сиёсий мазмундаги дискурснинг ахборот функциясига нисбатан таъсир вазифаси ҳар доим устувор бўлади. Бунда таъсир вазифаси нутқий стратегия ва нутқий тактика орқали вужудга келади. Дисфемизмлар кўп ҳолларда салбий муносабат стратегияси асосида фош қилиш, айблаш, уялтириш тактикаси орқали намоён бўлади. Буни чизмада қуйидагича бериш мумкин:

Таъсир вазифаси				
Таъсир стратегияси	Таъсир тактикаси			
салбий таъсир қилиш	фош қилиш	уялтириш	айблаш	таҳқирлаш

Дискредитловчи нутқ субъекти дискредитация объекти, унинг ҳаракати ва қарорларига нисбатан ўзининг салбий эмоционал ҳолатини билдиради. Бу пейоратив бўёқли бирликлар, хусусан, дисфемизмлар орқали амалга ошади ва тегишли шахслар хатти-ҳаракатларини фош қилиш мақсадига бўйсундирилади. Бу вазифани **айблаш** тактикаси бажаради.

Ҳар қандай нейтрал лисоний бирлик денотатив планда ўзгаришга учраб, бунинг натижасида коннотатив аспекти ҳам ўзгариши мумкин. Буни, албатта, матн кўрсатади.

Сиёсий матнларда дискредитлаш объектини пастга уриш ва таҳқирлаш вазифаси таҳқирлаш тактикаси орқали амалга ошади. Ҳақорат қилишда нафақат кўпол сўзни, балки меъёрий лексикага доир бирлиكنи ишлатиб, ундан кўпроқ самара олиш мумкин.

Халқ орасида давр сиёсати, давлат арбоблари номи дисфемалаштирилганлигини айрим асарларидан билиб олишимиз мумкин: *Жамоат бирор фойда-зарарни ажратувчини сайловга қарор берса, дарров ҳукумат ва ҳукумат бурилари санчийдилар* (А.Қодирий, “Шодмарг”). Бунда ўша давр амалдорлари бўрига ўхшатилиб, дисфемик матно бирикма шаклидаги, тасвирий ифода кўринишидаги бирлик билан ифодаланган.

Маълумки, сайлов – сиёсий жараёнлардан энг муҳими. Унда ҳукумат ва фуқаролар муносабати яққол намоён бўлган. Бугунги демократия асослардаги сайловлардан фарқли ўлароқ, утган аср бошидаги сиёсий жараёнларда, биринчидан, халқнинг сиёсий оғиш пастлиги, иккинчидан, амалдорларнинг янги, дунёвий типдаги давлат тизимига қаршичилиги, сайлов тизимининг нобойлиги каби ҳолатлар ҳиммати нубатини олар аниқроқ тасвир борида бўлади.

Сиёсий дискурс манипулятив имконияти билан алоҳида ажралиб туради. Бу, айниқса, киноявий дисфемизмларнинг қўлланишида яққол кўзга ташланади. Зеро, сиёсий дискурс мураккаб коммуникатив характерга эга бўлиб, у ҳокимият учун курашиш мақсадига ижтимоий онгни шакллантириш асосида эришади. Натижада матн вербаллашган, контекст ситуатив ва социокультур характерга эга бўлиб, махсус тил воситалари дискурсининг мақсад ва вазифаларига бўйсунган бўлади. Унда ижтимоий онгни манипуляция қилишнинг барча воситаларидан унумли фойдаланади. Абдулла Қодирийнинг “Қизил байроқ” газетасида 1922 йил 28 апрелда босилган “Азоб боғчасида – йиғи-сиғи кечаси” деб номланган “кичкина фелетүн”ида киноя асосидаги дисфемик ифодаларнинг кўпини учратиш мумкин. Адиб Шайхонтоҳур туманидаги ҳозирги Абдулла Қодирий боғи билан цирк биноси оралиғида жойлашган “Роҳат боғчаси”ни “азоб боғчаси”, ундаги “қизик кеча”ларни тескари маъноли ифода – *йиғи-сиғи кечаси бирикмаси* билан ифодалашда ана шундай усулларни қўллайди. Шунингдек, ўзларининг кечага борганларида одми кийимларда бўлганлигига “боқча” ходимларининг салбий муносабати натижасидаги ҳолатини *маназзулда қолгонлиги* бирикмаси билан кучайтириб беради. Албатта, бунда дисфемик маъно киноявий асосда эмас, балки шунчаки ҳолатни салбий томонга кучайтириш асосида берилган.

Сиёсий тушунчаларни ёпиқ ифодалашда фонографик, лексик, морфологик ва текстуал воситалардан фойдаланилади. Аллитерация, қофия, тиниш белгилари, метаграфик воситалар (қорайтириб ёзиш, тагига чизиш, бош ҳарфлар билан бериш) бунда манипулятив воситалар сифатида намоён бўлади. *Маданият боғчасининг маданий йигитлари*, “азоб боғчасида – йиғи-сиғи кечаси”, “баба” кабилар бунга мисол бўла олади.

Умуман олганда, сиёсий дисфемизмлар турли шакл ва мақсадда ишлатилган бўлса-да, улар орасида тингловчи ёки ўқувчида салбий таассурот қолдириш, воқеликни аслидан кўра бўрттириш вазифаси кўзга алоҳида ташланиб туради. Бунда дисфемик маъно очиқ ёки манипулятив асосда ифодаланади.

Мустаҳкамлаш учун савол ва ғопшириклар

1. Дисфемизм нима?
2. Дисфемизмнинг ёндош ҳодисалар билан муносабати хусусида гапиринг.
3. Дисфемик маъноли бирикларни мавзуй таснифланг.
4. Дисфемизмнинг структурал таснифи ҳақида нималар дея оласиз?
5. Сўз-дисфемага мисол келтиринг.
6. Бирикма шаклидаги дисфемик бирикларга мисол келтиринг.

ердаги болалари аҳволларидан сўрасалар, алҳамдулиллоҳ, улар ҳам эркагу ургочи, бугозу қисир дегандек ўйнаб кулиб юрийдирлар. (А.Қодирий.) 3. Гапка бунча чечан бу ҳаромилар. (А.Қодирий.) 4. Тўвба, бу авлоднинг бир зуволаси ҳаромдан, Хамфабуви, Норпоччани ўзи қуриб кеткурниям шайтон али қоплаган. (А.Қодирий.) 5. Некалай тахтдан йиқилгандан кейин оддий халқ милитсасига кўнғилли бўлуб ёзилдим. (А.Қодирий.) 6. Аммо чархи кажрафтор даврасини тескаридан олиб, шартта инқилоб деган касофат юз кўрсатган эди, шилқ этиб бизнинг Махдихонимиз ҳам курсисидан қулаб тушиди. (А.Қодирий.) 7. Агар ул сиррингизни билган бўлганда ҳам аллақачон келатурган ишқа тушуниб олиб, Маргилондан думини хода қилди, десангиз-чи! (А.Қодирий.)

СЕМИНАР МАШҒУЛОТИ

Режа:

1. Тилшуносликда дисфемизмларнинг ўрганилиши ҳақида.
2. Дисфемик маъноли бирликларнинг таснифи масаласи.
3. Матнда дисфемик маъноли бирликларнинг қўлланилиши.

Семинар машғулотида қўйилган масалаларга тайёрланиш учун услубий тавсиялар

1-масала. Дисфемизмнинг таърифи. Дисфемизмнинг эвфемизмдан фарқи хусусияти. Дунё тилшунослигида дисфемизмнинг ўрганилиши. Ўзбек тилшунослигида дисфемизмнинг илмий талқини. Х.Б.Қодирова тадқиқоти.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011, Б.119-127.

2. Қодинова Х.Б. Абдулла Қодирий асарларида қисқача эвфемик ва дисфемик маъноли бирликлари луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 64.

3. Қодинова Х.Б. Дисфемизмларнинг ўрганилиш тарихи ва таснифи / ЎТА, № 1 – Т.: 2011. – Б. 111-115.

2-масала. Дисфемик бирликлар таснифи муаммолари. Дисфемик маъноли бирликларнинг таснифий белгилари. Дисфемизмларнинг мавзувий таснифи. Дисфемизмларнинг семантик таснифи. Дисфемизмларнинг структур таснифи.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1.Қодинова Х.Б. Абдулла Қодирий асарларида қисқача эвфемик ва дисфемик маъноли бирликлари луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 64.

2.Қодирова Х.Б. Дисфемизмларнинг ўрганилиш тарихи ва таснифи. // УТА, № 1 – Т.: 2011. – Б. 111-115.

3.Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати: Филол.фан.ном. ...дисс. – Т.: 2012.

4.Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. Б.119-127.

3-масала. Бадий дисфемизм бадий маҳорат маҳсули сифатида. Сиёсий дисфемизм ҳақида. Дисфемизмларда миллий менталитетнинг намоён бўлиши. Атоқли адибларнинг дисфемизмларни қўллаш хусусиятлари. Публицистик дисфемия ҳақида. Публицистик дисфемияда шахс тавсифи. Тарихий шахсларга нисбатан қўлланган дисфемизмлар.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1.Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирий асарларида қисқача эвфемик ва дисфемик маъноли бирликлари лугати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 64.

2.Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати: Филол.фан.ном. ...дисс. – Т.: 2012.

АДАБИЁТЛАР

Асосий адабиётлар

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Сов. энциклопедия, 1969. – С. 137.

2. Менглиев Б., Сайфуллаева Р. ва бошқ. Миллий тилшунослик мустақил ривожланиш йўлида // Маърифат. 2007.

3. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2 томли. 60 000 сўз ва сўз бирикмаси. 2-том / С.Ф.Акобиров, Т.А.Алиқулов, С.И.Ибрагимов и др.; З.М.Маъруфов таҳрири остида. – М: Русский язык, 1981. – Б. 144.

4. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2011. Б.119-127.

5. Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирий асарларида қисқача эвфемия ва дисфемия маъноли бирликлари лугати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 64.

6. Қодирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемия ва дисфемиялардан фойдаланиш маҳорати: Филол.фан.ном. ...дисс. – Т.: 2012.

Қўшимча адабиётлар

1. Бойко Т.В. Эвфемия и дисфемия в разговорном тексте. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М.: 2005. – С. 26.

2. Бушуева Т.С. Прагматический аспект эвфемизмов и дисфемизмов в разговорном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самара, 2003. – С. 25.

3. Лоуренс Д. Порнография и непристойности. – М.: Азбуковник, 2003. – С. 392.
4. Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 20.

Мустақил иш мавзулари

1. Эвфемизм ва дисфемизмларнинг ёндош ҳодисаларга муносабати.
2. Эвфемизм ва дисфемизмларда даражаланиш.
3. Сўзлашув нутқида хос эвфемизм ва дисфемизмлар.
4. Эвфемизм ва дисфемизмларда миллий менталитетнинг намоён бўлиши.
5. Эвфемизмлар ва дисфемизмларнинг этник ва профессионал хосланганлиги.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Эвфемизмлар	4
Адабиётлар	33
Дисфемизмлар	34
Адабиётлар	51

Илмий-услубий нашр

Х.Б. ҚОДИРОВА

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЭВФЕМИЗМ ВА ДИСФЕМИЗМ

Муҳаррир Гавҳар МИРЗАЕВА
 Бадиий муҳаррир Уйғун СОЛИҲОВ
 Мусаҳҳиҳ Нилуфар ЖАББОРОВА
 Компьютерда саҳифаловчи Феруза БОТИРОВА
 Техник муҳаррир Сурайё АҲМЕДОВА

Босишга 14.05.2013 й.да рухсат этилди. Бичими 60х84 1/16. Босма тобоғи 3,25.
 Шартли босма тобоғи 5,46. Гарнитура «LexTimes Cyr+Uzb». Офсет қоғоз.
 Адади 100 нусха. Буюртма №17. Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.
 Лицензия рақами: АІ № 198. 2011 йил 28.08 да берилган.
 «El-Press» МЧЖда босилди.
 100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кучаси, 60.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЭВФЕМИЗМ ВА ДИСФЕМИЗМ

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

ISBN 978-9943-27-040-4

9 789943 270404